

POSTAWY ANTYSEMICKIE PO DZIESIĘCIU LATACH
I ICH WYZNACZNIKI

1. ANTYSEMITYZM I BADANIE ANTYSEMICKICH POSTAW

Zjawisko *antysemityzmu*, czyli szczególnej niechęci i wrogości do Żydów nabrało specjalnego znaczenia w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Stało się symbolem zła i czegoś zgoła niedopuszczalnego. „Poprawność polityczna”, jaka pojawiła się w dyskursie publicznym USA i szybko w całym zachodnioeuropejskim świecie, rozprzestrzeniając się na kontynencie wraz z demokracją, nie dopuszcza możliwości wypowiedziania negatywnych sądów na temat Żydów. Było tak przynajmniej do niedawna, bo ostatnio – ze względu na gwałtowne zaostrenie się konfliktu izraelsko-palestyńskiego – tzw. postępową opinią publiczną Europy zdecydowanie opowiedziała się za Palestyńczykami, wyrażając krytyczne, wręcz nieprzyjazne stanowisko wobec Izraela i prawicowego rządu Ariela Szarona. W dużym stopniu krytykę i niechęć do Izraela wznacznia antyamerykanizm, wyraźny szczególnie po rozpoczęciu przez USA wojny w Iraku. Sprzyja to pojawieniu się fenomenu zwanego już przez publicystów, a także polityków *nowym antysemityzmem*. Co ciekawsze, jest to często antysemityzm przypisywany środowiskom lewicowym, albo nawet lewackim, których – nie całkiem słusznie – nie identyfikowano dotychczas z wrogą niechęcią do Żydów. Wszakże sama *poprawność polityczna* to niewątpliwie narzucenie dyskursowi pewnych ograniczeń przez lewicowe, albo sympatyzujące z lewicą środowiska opiniotwórcze (w tym – w dużym stopniu akademickie).

W ciągu ostatniego roku czy dwóch lat, nawet przy tych komplikacjach, antysemityzm jako manifestacja już nie tylko wrogich, ale wręcz nieprzychylnych albo krytycznych opinii na temat społeczności żydow-

skiej lub jej przedstawicieli uchodzi za coś samo w sobie karygodnego. Stan ten jest jakby odwrotnością sytuacji, jaka panowała i w USA, i w Europie jeszcze w pierwszej połowie XX wieku. Krytyczne opinie wobec Żydów i stygmatyzujące stereotypy były raczej powszechne. Dopiero II wojna światowa i realizacja programu zagłady Żydów przez hitlerowskie Niemcy, która doprowadziła do niespotykanego na taką skalę mordu na całej niemal europejskiej społeczności żydowskiej, spowodowała – choć wcale nie natychmiastową – przemianę nastawienia zachodniej kultury do Żydów i własnych postaw wobec nich. Można nawet powiedzieć, że duchowe, intelektualne i moralne skutki zagłady Żydów długo dojrzały do postaci, jaką przybrały obecnie, manifestując się także w anty-antysemickiej *poprawności politycznej*. W ogóle bowiem stygmatyzujący, przenoszący stereotypowe etykiety język uznawano za ważny nośnik indywidualnych, ale też i zbiorowych postaw. Aby zatem położyć kres przenoszeniu dawnych stereotypów i socjalizowaniu nowych pokoleń do wrogich postaw, postanowiono poddać przemianę i kontroli język, opisujący i wyjaśniający świat, rzecz można – język znaczących symboli. Upowszechnienie się idei praw człowieka jako podstawowej wartości i podstawowej zasady ustrojowej demokratycznego państwa i społeczeństwa bardzo temu sprzyjało. Napiętnowanie antysemityzmu odgrywa zatem doniosłą rolę w kształtowaniu się świadomości społecznej końca XX i początku XXI wieku – jest nośnikiem świadomych zabiegów i wysiłków przemiany kulturowej, która wykracza poza samo zagadnienie stosunku do Żydów, chociaż rzecz jasna nie polega tylko na języku poprawności politycznej, budzącej skądinąd wiele wątpliwości.

Rzecz jasna, te zabiegi dotyczą na pewno stosunku do Żydów, ale gęboko utrwalony, obecny na różne sposoby w kulturze europejskiej czy też euroamerykańskiej obraz Żyda jako *obcego* stał się symbolem wszelkiej kulturowej obcości, symbolem innego, odmiennego i nie lubianego. W tym anty-antysemickim nastawieniu chodzi wszak o to, aby ukształtować nowy, odmienny typ nastawienia do tych, którzy są obcy, którzy są przybyszami z innych, czasem drastycznie odmiennych kultur. Stąd też ważność problematyki antysemityzmu w publicznym dyskursie końca starego i początku nowego wieku. Debata nad antysemityzmem to przede wszystkim podstawa budowania nowego, symbolicznego obrazu Żydów i krytycznej rozprawy z własną tradycją w relacji ze społecznością i kulturą żydowską, a także chrześcijaństwa z judaizmem. Decydującą manifestacją tej zmiany w katolicyzmie był dorobek Soboru Watykańskiego II, który

przyniósł deklarację *Nostra aetate* oraz sformułował szerszą ideę ekumenizmu (Dekret o kościołach wschodnich katolickich *Orientalium ecclesiarum* oraz Dekret o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*). Dopelnieniem rozpoczętego procesu były uroczystości Roku Jubileuszowego 2000 i wzywaniem Jana Pawła II do dokonania rachunku sumienia za grzech antysemityzmu: „Papież określił antysemityzm, używając słów zastrzeżonych dla najcięższych grzechów, jako grzech przeciwko Bogu i ludzkości”¹. Później odbyły się uroczystości w Warszawie, w czasie których zgromadzeni biskupi i kardynałowie przeprasali za grzechy kościoła, w tym za grzech antysemityzmu. Ale zarazem to punkt wyjścia znacznie szerszej debaty nad stosunkiem do innych kultur i sposobem takiego działania wzorów własnej kultury, aby tworzyły całkiem inne postawy wobec odmienności i obcości niż te, które wytworzyły antysemityzm.

Kilka powyższych i dość ogólnych zdań od razu wskazuje, że hasło *antysemityzm* oznaczać musi wiele różnorodnych zjawisk. Na pewno są ze sobą powiązane i współzależne, ale jako przedmiot badawczego zainteresowania naukowców muszą być w miarę precyzyjnie wyodrębnione i nazwane. Niemal jako coś oczywistego nasuwa się oddzielenie i wyodrębnienie symboli i wyobrażeń obecnych w kulturze od indywidualnych postaw, jakie przejawiają poszczególne osoby bądź grupy, czy środowiska społeczne.

Wyobrażenia symbolicznego Żyda są głęboko zakorzenione w kulturze europejskiej i sięgają czasów starożytnych². Rzecz jasna to, co najistotniejsze dla naszej żywej tradycji, która stała się przedmiotem krytycznej refleksji, a nawet – w ostatnich latach – zabiegów symbolicznego, historycznego zadośćuczynienia, dotyczy przeszłości chrześcijańskiej Europy, która ulokowała Żydów w specyficznej sytuacji, wytworząc na ich temat wiele wrogich stereotypów i wyobrażeń. Nie zawsze były one wynikiem antyjudajizmu teologicznego i antyżydowskiego nastawienia kościoła, a potem kościołów chrześcijańskich, ale raczej wytworem szeroko rozumianej kultury chrześcijańskiej. Wytworzyła ona zgoła antyżydowski światopogląd, który pełni w dziejach różne funkcje, na czele z integracyjną wobec własnej grupy. Wiele z tych tradycyjnych, religijnych uzasadnień niechęci czy wręcz niefnego i wrogiego nastawienia wobec Żydów oraz wyobrażeń na ich temat prze-

¹ B. von Oppenheim, „Przedmowa”, w: *Rachunek sumienia. Kościół polski wobec antysemityzmu (1989–1999)*, WAM, Kraków 1999, s. 10.

² Można polecić zwięzłą historię antysemityzmu: F. de Fontette, *Historia antysemityzmu*, tłum. M. i M. Mendychowscy, Siedmioróg, Wrocław 1992.

wyobrażeń i emocji wobec Żydów, o czym pisze Paweł Hertz⁶. Twierdzi on, że podejście do Żydów w już nowoczesnej Polsce przypomina ich traktowanie jako swoistej „kasty społecznej” – dawne, stanowe nawyki i wyobrażenia o Żydach, zwłaszcza widzące w nich podrzędną i podporządkowaną narodowo-katolickiej większości kategorię społeczną, tworzyły tkankę relacji społecznych.

Jak by nie było, warto jednak pozostać przy owym istotnym wyodrębnieniu dwóch form symbolicznego, kulturowego manifestowania się niechęci wobec Żydów: formy opartej na użyciu języka religii i zbudowanego na tym światopoglądu oraz ideologii antysemitkiej, w inny sposób naczynającej Żydów i tworzącej ich obraz.

Tym bardziej, że owe symboliczne formy opisujące i oceniające Żydów można potraktować jako społeczne uzasadnienia *osobistej*, jednostkowej wrogości wobec nich, jako zasoby zesterotypizowanej, a nawet zinstytucjonalizowanej potocznej „wiedzy o Żydach”, pozwalającej uzasadnić niechęć, podejrzliwość i wrogość do konkretnych osób i żydowskiej wspólnoty. Gdy rozpatrywać postawy antysemitki, przejawiane przez poszczególne jednostki, trudno nie założyć, że ważną rolę odgrywać powinny uzasadnienia wrogości, będącej ich nieodłącznym elementem. Wrogość, skierowana w dodatku zarówno do konkretnych osób, jak i całej społeczności, nie jest przecież pozytywnie waloryzowana w kulturze europejskiej, ani nowoczesnej, ani tym bardziej – chrześcijańskiej. Stąd też znaczenie tych uzasadnień.

Kiedy więc przed 10 laty w tekście „Struktura i wyznaczniki postaw antysemitki” Helena Datner scharakteryzowała antysemityzm w Polsce z punktu widzenia rozpowszechnionych postaw niechęci i wrogości wobec Żydów⁷, wyróżniła dwa typy tego zjawiska: *tradycyjny*, uzasadniany odwołaniami do religijnego światopoglądu, negatywnie opisującego Żydów oraz *nowoczesny*, uzasadniany głównie treścią ideologii antysemitki.

Pierwszy, *tradycyjny* typ antysemitki postaw opierał się na uzasadnianym religijnie wrogim wyobrażeniu Żydów jako obciążonych winą za śmierć Jezusa. To przekonanie stanowi centralną oś oskarżycielskich ocen Żydów, budujących swoisty antysemitki światopogląd religijny. Nasze badanie, postępujące się sondażem, nie analizowało szczegółowo-

⁶ P. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, Biblioteka Wiezi, Warszawa 1988.

⁷ H. Datner, „Struktura i wyznaczniki postaw antysemitki”, w: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami?*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1996.

wo aktywnej treści tego światopoglądu: założyliśmy jego istnienie i wystepowanie, a część pytań ankiety formułowała – na podstawie dość intensywnych studiów pilotażowych – wskaźniki tego światopoglądu. Przed pierwszym badaniem w 1992 roku⁸, po niemal rocznym seminarium zrealizowaliśmy badania pilotażowe, w tym również badania „fokusowe”, aby wyodrębnić trafne wskaźniki zakładanych postaw. Pytaliśmy także o aktualność wyobrażeń, nazywanych przez G. Langmuira *stereotypami chimerycznymi*, które przez wieki służyły do formułowania oskarżeń wobec Żydów – często kończących się krwawymi z nimi rozprawami – na czele z oskarżeniem o „rytualne zabójstwo”⁹. Pilotażowe badania wskazywały, że – jakkolwiek wciąż owe *chimeryczne* wyobrażenia są znane części badanych – nie można uznać ich za aktywne elementy stereotypowej, potocznej „wiedzy o Żydach”. Były uznawane za relikty przeszłości, także przez mieszkańców wsi, bynajmniej nieprzejawiających zbyt przyjaznego stosunku do Żydów. Głównym wskaźnikiem postawy *antysemityzmu tradycyjnego* stała się więc odpowiedź na pytanie, czy Żydzi ponoszą winę za śmierć Jezusa¹⁰.

O obecności dzieł, które bardziej czy mniej jawnie informują o treściach ideologii antysemitki, nie trzeba nikogo przekonywać¹¹. Sprawa swobody, z jaką można rozpowszechniać w Polsce antysemitką literaturę, co jakiś czas staje się przedmiotem ostrych wystąpień i polemik. Kilkakrotnie w tej sprawie występowało na przykład Stowarzyszenie Otwarta Rzeczpospolita. Nic więc dziwnego, że stosunkowo prosto można było odtworzyć zręby stereotypowego, ideologicznego wyobrażenia Żydów, składającego się na uzasadnienie wrogości wobec nich w *postawie antysemityzmu nowoczesnego*. Tradycyjne wyobrażenia, jakie wytworzyła europejska ideologia antysemitki, zawierają pewne sprzeczności. Podstawową cechą, o którą oskarża się Żydów, jest szczególnie „żyłka do interesów”, ukryte władanie kapitałem światowym, czy

⁸ Badanie to było projektem nagrodzonym grantem KBN, a sondaż realizowała Pracownia Badań Społecznych w Sopocie.

⁹ G.I. Langmuir, „Toward a Definition of Anti-Semitism”, w: H. Fein (red.), *The Persisting Question: Sociological Perspectives & Social Context of Modern Anti-Semitism*, De Gruyter, New York 1987; G.I. Langmuir, *History, Religion, and Anti-Semitism*, University of California Press, Berkeley 1990.

¹⁰ Do wskaźnika weszło jeszcze jedno pytanie, czy Żydzi są sami odpowiedzialni za to, co ich spotyka. Dokładny opis konstrukcji wskaźnika w tekście H. Datner, „Struktura i wyznaczniki postaw antysemitki”, s. 32–33.

¹¹ Por. np. S. Kowalski, M. Tulli, *Zamiast procesu. Raport o mowie nienawiści*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2003.

też – najogólniej – bogactwo. Żyd – bezwzględny kapitalista, bogacz i wyzyskiwacz to jedno z osiowych wyobrażeń ideologii antysemitkiej. Ale niemal równie ważne jest wyobrażenie Żyda – wywrotowca, liberała czy zgoła libertyna i komunisty, manifestującego upodobanie do socjalizmu i anarchicznej rewolucyjności.

Psychoanalitycznie zorientowani badacze antysemityzmu zwracali uwagę na tę dwoistość oskarżycielskich obrazów symbolicznego Żyda, w swym oskarżycielstwie trudnych do odparcia. Angażują one bowiem zarówno popędy superego, jak i płynące z freudowskiego id, z libido. W tej perspektywie antysemityzm służy za mechanizm obronny ego: chroni je albo przed żądaniami superego, albo płynącymi z id. W pierwszym przypadku, zarysowanym już przez samego Freuda¹², ambiwalencją wobec symbolicznego Boga Ojca rozwiązywana jest przez chrześcijan w formie *antysemityzmu*: Żydzi reprezentują jakby dominującego, bezwzględnego Boga Jahwe, którego miłosierna, opiekuńcza strona zarezerwowana jest właśnie dla chrześcijaństwa w postaci miłującego Syna¹³. Erik Erikson – a za nim inni badacze¹⁴ – wyjaśniał, że antysemityzm wynika z identyfikacji Żydów z karzącym ojcem – groźnym superego. Atrakcyjność narodowego socjalizmu Erikson wyjaśniał właśnie tym, że pozwalał on rozwiązać problemy ambiwalencji uczuciowej wobec ojca (również symbolicznego Boga Ojca)¹⁴. Inne stanowisko zwracało uwagę na to, że antysemityzm to obrona słabego ego przed naciskiem ze strony libidalnych pragnień id, a antysemityzm jest skutkiem projekcji na Żydów instynktowych pragnień. Zatem obraz ten akcentować powinien Żyda brudnego, rozwiązłego, a także – anarchystycznego, buntownika i rewolucjonistę, nieszanującego ustalonego porządku. Taki pogląd na przykład rozwijał Otto Fenichel¹⁵.

¹² Z. Freud, „Mojżesz i monoteizm”, w: G.F.F. Hegel, *Życie Jezusa*, Z. Freud, *Mojżesz i monoteizm*, tłum. J. Doktor, Czytelnik, Warszawa 1995.

¹³ Co prawda, niektórzy psychoanalitycy uważali, że antysemityzm jest wyrazem ukrytej lub zgoła nieświadomej „Chrystofobii” – wszak Jezus był Żydem – projektowanej następnie na Żydów: por. M. Samuel, *The Great Hatred*, New York 1940. Ślad też Samuel twierdził, że ideologia antysemitka jest zamyśleniem „zabójstwa Boga”.

¹⁴ E. Erikson, „Hitler's Imagery and German Youth”, *Psychiatry* 1942, nr 5 (s. 475–493). W podobnym duchu wypowiedział się H. Loebowitz-Lennard, „A Psychoanalytic Contribution to the Problem of Antisemitism”, *The Psychoanalytic Review* 1945, nr 32 (s. 359–361) oraz R.M. Loewenstein, *Christians and Jews. A Psychoanalytic Study*, Intrer. University Press, New York 1952.

¹⁵ O. Fenichel, „Elements of Psychoanalytic Theory of Anti-Semitism”, w: E. Simmel (red.), *Anti-Semitism. A Social Disease*, New York 1946.

Wywód ten wprowadziłem dla ukazania znaczenia oskarżeń, które nabrały również politycznego charakteru, a dają się sprowadzić do oskarżenia o skłonność Żydów do popierania wywrotowych programów, przede wszystkim – o sprzyjanie komunizmowi. W traktacie ostatnich dyskusji na temat Jedwabnego wątek koniunktury: Żyd–komunista przewijał się dość często, przywołany zresztą przez Jana Grossa w *Sąsiadach*¹⁶, a potem dokładniej badany w opracowaniu Instytutu Pamięci Narodowej.

Wspominam o tym, ponieważ w końcowej wersji ankiety zamieszciliśmy różne pytania, które mogły być wskaźnikami przekonania o związku Żydów z komunizmem. Jednak okazało się, że pomimo ważności tego wątku w antysemitycznych konstrukcjach ideologicznych, nie mógł się on znaleźć w zakresie wskaźnika postawy *antysemityzmu nowoczesnego*. Zarówno niektóre dane pilotażowe, jak przede wszystkim wyniki głównego badania ankietowego nie dały podstaw, aby włączyć oskarżenia Żydów o sprzyjanie komunizmowi w zakres naszego wskaźnika. Co do ważności oskarżenia Żydów o komunizm możemy tu powiedzieć tyle, że jego ranga znacznie spadła w ciągu 10 lat, dzielących oba badania. W odpowiedzi na pytanie, dlaczego niektórzy nie lubią Żydów (spełniało ono rolę pytania projekcyjnego na temat uzasadnienia niechęci do Żydów), na komunizm wskazało w 1992 roku 14% badanych, a w 2002 o połowę mniej (7,5%). Dlatego też nie włączyliśmy oskarżeń o komunizm w zakres wskaźnika¹⁷. Istotniejsze okazały się następne elementy, składające się na ideologiczne antysemityczne wyobrażenie Żyda. Związana skojarzona z władaniem kapitałem i bogactwem – żądza władzy, ale nigdy niewyrażana wprost. Żydzi zawsze chcą kierować, ale nigdy nie bezpośrednio; raczej jest to władza ukryta, a w każdym razie – chęć zajmowania dającego władzę stanowiska nie jest jawnie wyrażana: Żyd skrycie dąży do władzy. Badania empiryczne pokazują, że ludzie mają wyrobione przekonania o tym, jakie narody chcą rządzić światem, ale – poza Żydami – wszystkie wyrażają to otwarcie¹⁸.

¹⁶ J. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Pogranicze, Sejny 2000, „Okupacja sowiecka, 1939–1941” i „Wybuch wojny sowiecko-niemieckiej i pogrom w Radziłowiu”, s. 31–50.

¹⁷ Co ciekawe, także w badaniu ukraińskim, towarzyszącym projektowi polskiemu w 2002 roku okazało się, że oskarżenia o komunizm, a nawet silnie obecne w propagandzie ZSRR powiązania Żydów z syjonizmem jako wroga ideologią nie okazały się dostatecznie silne, aby zmodyfikować wskaźniki postaw antysemitycznych. Również na Ukrainie pozostaliśmy przy pierwotnie skonstruowanych dla Polaków wskaźnikach postaw.

¹⁸ Badali to także Mirosław Kofka i Grzegorz Sędek, por. M. Kofka, G. Sędek, „Struktura poznawcza stereotypu etnicznego: bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu”, *Kolokwia Psychologiczne* 1992, nr 1.

Na wskazany element ideologii antysemitycznej – nade wszystko, jak wolno sądzić – oparta jest szczególnie podejrzliwość wobec Żydów i nawet więcej: skłonność do wyjaśniania zjawisk społeczno-politycznych za pomocą *teorii spiskowej*, przypisującej im ukryty, niejawni wpływ na podejmowane decyzje polityczne, a zatem – na bieg dziejów. Posłużyło to za punkt wyjścia koncepcji rozwijanej przez Mirosława Kofkę. Twierdzi on – posługując się elementami teorii poznawczej – iż można mówić o dwóch sposobach *stereotypizacji grupowej*. Pierwszy z nich – zwany *stereotypem egzemplarycznym* – tworzony jest jako obraz raz przeciętnej czy też typowego członka grupy. Konkretny osobnik z tej grupy może – ale nie musi – przejawiać cechy, jakie zawiera stereotypowe wyobrażenie o jego grupie. Zupełnie inaczej jest z drugim typem, zwanym *stereotypem duszy grupowej*. Obraz dotyczy grupy jako takiej, więc każdy jej członek – chcąc nie chcąc – nie może nie mieć choćby słabo zarysowanych cech, które definitywnie przysługują grupie¹⁹. Temu typowi stereotypizacji Mirosław Kofka przypisuje szczególne znaczenie w rozwoju postaw antysemitycznych, którą w jego badaniach coraz bardziej pokrywają się z badaniem *świadomości spiskowej*. Postawy antysemityczne ulegają tu swego rodzaju przededefiniowaniu, uutożsamiając się z typem *postaw spiskowych*. Znakiem i wskaźnikiem antysemityzmu jest zatem obecność spiskowej koncepcji świata społecznego²⁰.

Spiskowy komponent antysemityzmu ideologicznego wiąże się z jeszcze jednym, bardzo istotnym przekonaniem, wynikającym zresztą z kontekstu narodowego kształtowania się tej ideologii. Mianowicie bardzo ważne jest przekonanie, że *Żydzi trzymają się razem*, zakładające szczególnie – rzecz by się chciało narodowo-ideową – więź między wszystkimi Żydami, bez względu na to, gdzie żyją i jakich państw są obywatelami. Pogląd ten ma natychmiastowe konsekwencje w postaci nieufności: Żyd, nawet zasymilowany, „jeden z nas”, i tak w sytuacji krytycznej zachowa się lojalnie przede wszystkim wobec innego Żyda, choćby całkiem obcego i będącego obywatelom innego państwa. Jedną z dramatycznych, historycznych ilustracji tego typu rozumowania była sprawa Dreyfusa, która podzieliła Francję i ukazała jej samej, że szlachetna, otwarta wersja

¹⁹ M. Kofka, G. Sędek, „Struktura poznawcza stereotypu etnicznego” oraz M. Kofka, „Stereotype of a Group-As-a Whole: The Role of Diabolic Causation Schema”, *Polish Sociological Bulletin* 1995, nr 26, s. 83–96.

²⁰ Por. np. M. Kofka, „Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu”, w: M. Kofka, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2001.

patriotyzmu nie jest bynajmniej jedyną formą manifestacji uczuć narodowych i że model nacjonalizmu, który powyżej określiliśmy jako *obywatelski*, nie eliminuje nacjonalizmu *etnicznego* czy *kulturalnego*.

Mirosław Kofka ten element przekonań ideologicznych na temat Żydów określa obecnie jako uznawany za byt intencjonalny, patrzenie na grupę jak na pojedynczą osobę. Wiąże to w dodatku z elementem, który nazywa „diabolicznym”, a więc przypisującym całej zbiorowości i pojedynczym jej członkom intencję czynienia zła, a przynajmniej szkody innym, nade wszystko tej grupie, czy zgoła narodowej większości, która „odkrywa” diaboliczne działanie spiskujących Żydów²¹.

W przywołanym artykule zarys „spiskowego stereotypu” właściwie pokrywa się z tym, co można określić mianem antysemitckiego światopoglądu: w pełni używa on i wykorzystuje treść ideologii antysemitycznej, tworząc z niej aktywną intelektualnie i – rzec można – osobowościowo reprezentację symbolicznego Żyda i Żydów. Model, zarysowany przez Kofkę, w istocie jest jakby odtworzeniem tych historycznych struktur mentalnych, które motywowały działania społeczne antysemitów. Co ciekawsze, wątek „diaboliczności” zdaje się wskazywać na powiązanie między tradycyjnymi, religijnymi uzasadnieniami wrogości wobec Żydów z treściami nowoczesnej ideologii. Badania dowodzą, że trudno model ten, formułowany w uniwersalnym języku psychologii poznawczej, zezemplifikować na innych przekonaniach niż antyzydowskie. Nawet, jeśli zbudować swego rodzaju pomiar „spiskowości” (rozłożony zresztą na wiele aspektów, co rozbija spójność badanego światopoglądu), to widać, że – przynajmniej w materiale empirycznym, którym posługuje się autor²² – jedynie Niemcy mogą być postrzegani w podobny do Żydów sposób²³. Trudno oprzeć się wrażeniu, że ta konstrukcja nie może się obyć bez historycznego kontekstu.

Nie jest to miejsce, aby wchodzić w polemikę z koncepcją Kofky – moją intencją jest tylko zwrócenie uwagi na odmienną prezentowanego tu podejścia i możliwość prostszego wyjaśnienia interesujących nas zjawisk, zarazem uwzględniającego kontekst historyczny w myśle-

²¹ M. Kofka, „Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu”, s. 277.

²² Wedle bardzo skrótovej informacji, autor powołuje się na badania uczniów warszawskich liceów i techników. Najprawdopodobniej chodzi o badania, które bardziej szczegółowo opisane są w tomie specjalnie poświęconym stereotypom: „Myślenie stereotypowe”, *Studia Psychologiczne* 2000, nr 38, z. 2.

²³ M. Kofka, „Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu”, s. 289, rys. 1, s. 290, rys. 2.

niu ludzi i warunkowaniu ich postaw. Tę szczególną zbieżność w sposobie stereotypizowania Żydów i Niemców w naszym badaniu wyjaśniamy także w inny sposób, wiążąc to z romantyczno-mesjańskim modelem polskości. Powoduje on, że Polacy definiują siebie w opozycji do symbolicznie znaczących innych – Żydów i Niemców²⁴.

Wracając do naszego modelu postaw antysemityzmu nowoczesnego, to na jego teoretyczną zawartość – jeśli można tak powiedzieć – składa się rekonstrukcja ideologii antysemitycznej oparta na trzech elementach: Żydzi rządzą światem, dają niejawnie do władzy, nade wszystko do władzy nad światem i zawsze trzymają się razem, czyli charakteryzują się niezwykłą lojalnością wobec siebie nawzajem. Te trzy elementy jako osiowe dla ideologicznych przekonań potwierdziły empirycznie odpowiedzi na wspomniane już pytanie o to, dlaczego niektórzy nie lubią Żydów. Pytania, które stały się wskaźnikami postaw antysemitycznych, utworzyły skalę umożliwiającej pomiar nasilenia postaw.

Pytania uznane za wskaźniki postaw antysemityzmu tradycyjnego (uzasadnianego religijnie) i antysemityzmu nowoczesnego (uzasadnianego ideologią polityczną) wybraliśmy na podstawie siły związków korelacyjnych spośród większej liczby pytań zamieszczonych w ankiecie. Ale zasadniczo podstawowe pytania, które posłużyły do konstruowania skali pomiarowych postaw sformułowaliśmy nieprzypadkowo, odwołując się zarówno do założeń teoretycznych, powyżej pokrótce wyłożonych²⁵, jak i do praktyki badawczej, czyli pytań uwzględnianych wcześniej w polskich sondażach. Przeglądu takich pytań z początku lat dziewięćdziesiątych, zadawanych w różnych badaniach, dokonał Sławomir Nowotny w artykule opublikowanym w *Więzi*²⁶. Właśnie na podstawie wcześniej zadawanych pytań sformułowaliśmy nasze w ankiecie z 1992 roku, dotyczące wpływu Żydów na życie polityczne, gospodarcze oraz na media (prasę, radio i telewizję²⁷), a także pytanie o wpływy Żydów w świecie. Odpowiedzi na te pytania tworzą podstawę skali antysemityzmu nowoczesnego.

²⁴ Por. I. Krzemiński, „Polish-Jewish Relations, Anti-Semitism, and National Identity”, *Polish Sociological Review* 2002, nr 1(137), szczególnie s. 37–45.

²⁵ Pełniejszy wywód i uzasadnienie naszych decyzji znaleźć można w tomie, referującym pierwotne badanie, por. H. Dąmer, *Struktura i wyznaczniła postaw antysemitycznych* oraz I. Krzemiński, „Wprowadzenie”, w: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami?*

²⁶ S. Nowotny, „Czy antysemityzm ma wpływ na życie w Polsce?”, *Więź* 1993, nr 4.

²⁷ Nasi koledzy pytali o wpływ na kulturę, lecz korzystne okazało się sprecyzowanie tego określenia.

Wprost zapytaliśmy o to, czy Żydzi winni są zabójstwa Jezusa oraz czy sami są odpowiedzialni za to, co ich spotyka²⁸. Zakładaliśmy także pierwotnie, że w zakresie wskaźnika antysemityzmu tradycyjnego gdzieś odpowiesz na pytanie, czy respondent uważa, iż ktoś urodzony w żydowskiej rodzinie w Polsce pozostanie Żydem, nawet jeśli czuje się Polakiem. Pozytywne odpowiedzi nie są wcale rzadkie, ale ich związek z poprzednimi dwoma pytaniami okazał się zbyt słaby, aby je włączyć w zakres wskaźnika.

Poznawcze podejście do konstruowania pytań kwestionariuszowych zwraca uwagę na to, że pytania mogą wywoływać odpowiedzi praktycznie odległe od potocznego, codziennego sposobu myślenia człowieka i realnych jego motywacji. Mogą więc raczej odtwarzać nie tyle aktywne postawy jednostek, ile ich znajomość różnych gotowych schematów poznawczych, *kisz* interpretujących świat lub stereotypów. Jak dowodzi Antoni Sutek, autor opracowania wyników badania TNS OBOP przeprowadzonego dla *Gazety Wyborczej* w kwietniu 2002 roku, przypisanie Żydom za dużego wpływu na sprawy kraju pojawia się spontanicznie bardzo rzadko (ok. 1% odpowiedzi). Udział Żydów wzrasta, gdy pytać o wpływ mniejszości narodowych (19% odpowiedzi), natomiast dopiero pytanie wprost dotyczące wpływów Żydów przynosi 25% odpowiedzi, że są one za duże²⁹.

Z całą pewnością można zgodzić się z wnioskiem płynącym z tych badań: deklarowane postawy antyżydowskie mogą być wcale nieaktywne, a nawet „głęboko schowane” – jeśli można tak powiedzieć – w świadomości poszczególnych osób. Jednak nawet i ci, którzy reagują na hasło „Żyd” dopiero przy najsilniejszym i całkiem jednoznacznym bodźcu, różnią się postawą od pozostałych, którzy odpowiadają negatywnie na ten jednoznaczny bodziec, nie ulegając fobii żydowskiej. Stawia to przed nami bardzo ważny problem – realnej wartości socjologicznej wiedzy ankietowej o deklarowanych postawach. Z góry warto więc zauważyć, że te *deklarowane* indywidualne poglądy i nastawienia nie są wcale jednoznacznym wskaźnikiem skłonności do ich społecznego manifestowania. Uwaga ta pozwoli być może z dystansem spojrzeć na wyniki, które mogą się wydać niepokojące.

²⁸ Określenie to formuluje nie wprost pogląd, że to Żydzi, przez sposób bycia, powodują negatywne reakcje. Można to uznać za swego rodzaju egzemplifikację przekonań „diabolicznych”, zawartych w cytowanych rozważaniach Kofty.

²⁹ A. Sutek, *O „wpływie Żydów” w Polsce. TNS OBOP dla „Gazety Wyborczej”*, Warszawa, czerwiec 2002.

Wracając do naszych wskaźników, warto jeszcze powiedzieć, że odpowiedzi na wybrane pytania stwarzały możliwość obliczenia różnych skal. Przede wszystkim sformułowanie pytań – przynajmniej naszym zdaniem – pozwala odpowiedzieć negatywnie na zakładane w pytaniu tezy o wpływie Żydów. Odpowiedzi te były nie tylko wyborem przeczającej odpowiedzi – w istocie stanowiły zarazem odrzucenie ukrytych założeń pytania o wpływy Żydów w Polsce czy w świecie, gdy pytania deklarował, że zdecydowanie nie zgadza się ze stwierdzeniem o wpływie Żydów. Dla tego też możemy mówić o anty-antysemitycznych postawach.

Istotnie, odpowiedzi na baterię wskaźnikowych pytań pozwoliły nam skonstruować dwie skale: jedną, która mierzy nasilenie postaw antysemitycznych poprzez zliczanie odpowiedzi potwierdzających tezę pytania i drugą, mierzącą siłę niezgody czy odrzucania punktu widzenia wyrażonego w treści pytania. Mamy więc wskaźniki antysemityzmu i wskaźniki postawy anty-antysemityzmu; mogą one uzyskiwać wartości od 0 – brak antysemityzmu lub właśnie akceptacja wszystkich antysemitycznych odpowiedzi do 4 – zdecydowany antysemityzm lub zdecydowany anty-antysemityzm, czyli odrzucenie wszystkich możliwości wyrażenia antyżydowskiej postawy.

Potwierdzeniem tego rozumowania może być fakt, iż wśród zdecydowanych anty-antysemitów prawie 60% wybrało w odpowiedzi na pytanie o powody nielubienia Żydów stwierdzenie, że *niechęć do Żydów jest nieuzasadnionym poglądem, wyniesionym z tradycji*. Podobnej odpowiedzi udzieliło ponad 50% osób, które mają 0 na skali antysemityzmu.

Analogicznie powstały dwa wskaźniki, dotyczące antysemityzmu tradycyjnego: wskaźnik antysemityzmu i anty-antysemityzmu, mogące przybierać wartości od 0 – brak antysemityzmu lub odpowiedzi antysemityczne, do 2 – zdecydowany antysemityzm lub zdecydowane odrzucenie odpowiedzi antysemitycznych³⁰.

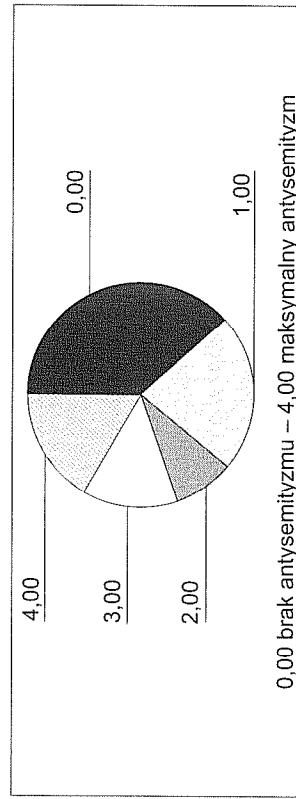
³⁰ O sposobie konstrukcji wskaźników pisała szczegółowo H. Datner, „Struktura i wskaźniki postaw antysemitycznych”.

2. WYSTĘPOWANIE POSTAW ANTYSEMICKICH I POSTAW ANTY-ANTYSEMICKICH W POLSCE

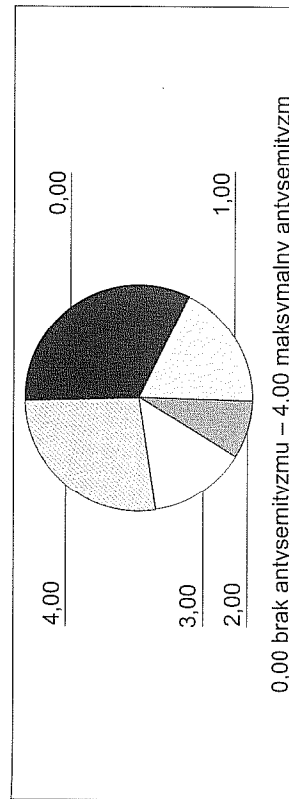
Zaprezentujemy poniżej najprostszą tabelę i rysunki, przedstawiające rozpowszechnienie postaw antysemitycznych w Polsce, porównując dane z 1992 i 2002 roku.

Tabela 1. Wskaźniki antysemityzmu nowoczesnego

Skala antysemityzmu nowoczesnego	1992		2002	
	liczebność N	procent	liczebność N	procent
0,00 brak antysemityzmu	386	38,2	355	32,4
1,00	233	23,0	198	18,0
2,00	87	8,6	93	8,5
3,00	137	13,6	154	14,0
4,00 zdecydowany antysemityzm	168	16,6	298	27,1
Suma	1011	100,0	1098	100,0

Rysunek 1. Antysemityzm nowoczesny w Polsce w 1992 roku

Rysunek 2. Antysemityzm nowoczesny w Polsce w 2002 roku

Jak widać, w ciągu 10 lat zdecydowanie wzrósł odsetek osób, które określił się za pomocą naszych wskaźników jako prezentujące postawy *antysemityzmu nowoczesnego*: z ok. 17% do 27%. Obniżył się odsetek osób, które nie odrzuciły ani jednej antysemickiej odpowiedzi. Ciężko, że zarazem wzrosła liczba odpowiedzi, które zakwalifikowaliśmy jako *anty-antysemickie* (por. tabela 2).

Tabela 2. Wskaźniki anty-antysemityzmu nowoczesnego

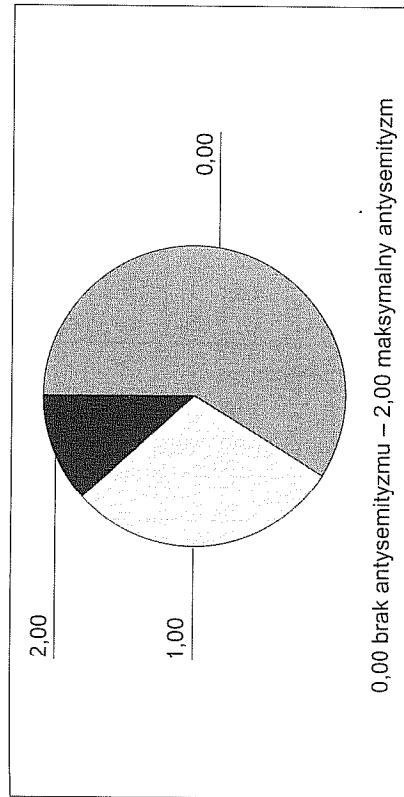
Anty-antysemityzm nowoczesny	1992		2002	
	liczebność N	procent	liczebność N	procent
0,00 antysemityzm	578	57,1	502	45,7
1,00	162	16,0	140	12,8
2,00	61	6,0	76	6,9
3,00	130	12,9	208	18,9
4,00 zdecydowany anty-antysemityzm	80	8,0 ^a	172	15,7
Suma	1011	100,0	1098	100,0

Dwukrotnie wzrosła liczba badanych, którzy odrzucili wszystkie 4 możliwości udzielenia niechętnych Żydom odpowiedzi. Jeżeli więc wzrósł odsetek antysemickich deklaracji, to również wzrósł (i nawet w większym stopniu) procent odpowiedzi, odrzucających antysemickie deklaracje. Warto też zwrócić uwagę na znaczne obniżenie się odsetka braku odpowiedzi. Można zaryzykować tezę – nie tylko na podstawie tych odpowiedzi, ale także odpowiedzi na inne pytania – że nastąpiła wyraźna *polaryzacja postaw*: postawy wobec Żydów stały się wyraźniejsze, a ich prezentacja mniej problematyczna, ale zarazem ludzie mają tendencję do przybierania postaw wyraźnie życzyliwych bądź niezyczyliwych Żydom, czy też krytycznych wobec nich.

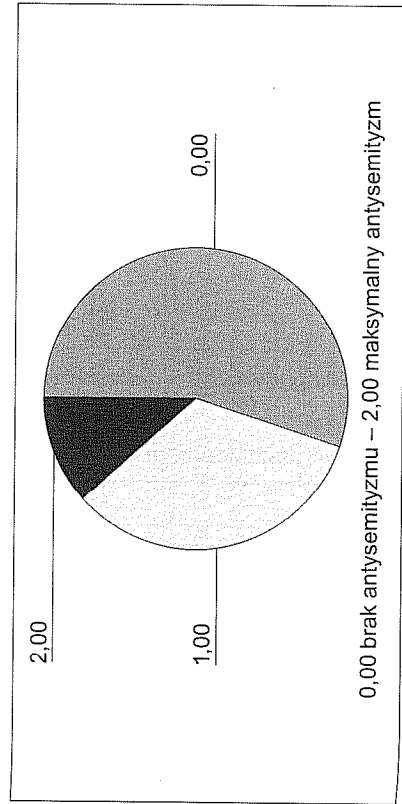
Jeżeli chodzi o postawy antysemityzmu tradycyjnego, to ich odsetek nie uległ zmianie w ciągu 10 lat (por. tabela 3).

Tabela 3. Wskaźniki antysemityzmu tradycyjnego

Antysemityzm tradycyjny	1992		2002	
	liczebność N	procent	liczebność N	procent
0,00 brak antysemityzmu	594	58,8	603	54,9
1,00	300	29,7	368	33,5
2,00 maksymalny antysemityzm	117	11,5	127	11,6
Suma	1011	100,0	100,0	100,0

Rysunek 3. Antysemityzm tradycyjny w 1992 roku

Rysunek 4. Antysemityzm tradycyjny w 2002 roku

Fakt, iż wskaźnik antysemityzmu tradycyjnego nie uległ zmianie, jest zastanawiający. Analizując dane w 1992 roku zakładaliśmy raczej kurczenie się zasięgu tego wskaźnika. Okazało się bowiem – co zaraz pokażemy – że jest on bardzo wrażliwy na poziom wykształcenia: wzrost poziomu wykształcenia stopniowo niemal likwiduje tego typu postawy, a na pewno wydatnie zmniejsza skłonność do ich deklarowania.

Poziom wykształcenia	Antysemityzm tradycyjny 2002		Antysemityzm tradycyjny (zdecydowany) antysemityzm																																																			
	Antysemityzm tradycyjny 2002		0		1		2		3		4		5		6																																							
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%																																						
Podstawowe	188	52,8	103	28,9	65	18,3	107	51,7	60	29,0	40	19,3	134	53,6	86	34,4	30	12,0	142	49,0	104	35,8	44	15,2	174	66,2	75	28,5	14	5,3	236	56,6	149	35,7	32	7,7	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4
Zasadnicze zawodowe	134	53,6	86	34,4	30	12,0	142	49,0	104	35,8	44	15,2	174	66,2	75	28,5	14	5,3	236	56,6	149	35,7	32	7,7	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4														
Średnie	174	66,2	75	28,5	14	5,3	236	56,6	149	35,7	32	7,7	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4										
Pomaturalne	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4	48	69,6	18	26,1	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4						
Wyższe	50	71,4	17	24,3	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4	50	71,4	17	24,3	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4	50	71,4	17	24,3	3	4,3	3	4,3	4,3	105	105	1,3	55	32,3	11	6,4						

Tabela 4. Wykształcenie a antysemityzm tradycyjny

Tabela 5. Wykształcenie a średnie wartości wskaźników w 2002 roku

Poziom wykształcenia	Wskaźnik		antysemityzm tradycyjnego		antysemityzm nowoczesnego		antysemityzm tradycyjnego		antysemityzm nowoczesnego		Średnie		Wyższe		Średnia dla populacji					
	antysemityzm nowoczesnego	antysemityzm tradycyjnego	antysemityzm nowoczesnego	antysemityzm tradycyjnego	antysemityzm nowoczesnego	antysemityzm tradycyjnego	antysemityzm nowoczesnego	antysemityzm tradycyjnego	antysemityzm nowoczesnego	antysemityzm tradycyjnego	Podstawowe	Zawodowe	Średnie	Wyższe	Podstawowe	Zawodowe	Średnie	Wyższe	Średnia dla populacji	
antysemityzm nowoczesnego	1,8986	1,0676	1,4379	0,6621	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676	1,8986	1,0676
antysemityzm tradycyjnego	2,0655	1,4379	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621	2,0655	0,6621
antysemityzm nowoczesnego	1,7674	1,6115	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108	1,7674	0,5108
antysemityzm tradycyjnego	1,8070	1,7193	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503	1,8070	0,4503
antysemityzm nowoczesnego	1,8783	1,4783	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733
antysemityzm tradycyjnego	1,8783	1,4783	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733	1,8783	0,5733

Możemy to pokazać w jeszcze inny sposób, obliczając średnią wielkość wskaźników dla poszczególnych kategorii wykształcenia na skali antysemityzmu tradycyjnego.

Jak widać w tabeli 5, średnie wartości wskaźników antysemityzmu tradycyjnego są najwyższe w kategorii osób o najniższym wykształceniu i przewyższają średnią dla całej próby, a maleją w kategoriach lepiej wykształconych badanych. Odwrotnie zachowuje się wskaźnik anty-antysemityzmu tradycyjnego: widać, jak bardzo wyraźnie rosną średnie odrzucenia antysemityzmu tradycyjnego w grupach lepiej wykształconych.

Dlatego też – wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia w społeczeństwie – spodziewaliśmy się obniżenia odsetka tego typu postaw. Ale tak się nie stało. Można więc sądzić, że coś niejako „konserwuje” te postawy. Jedną z możliwych hipotez wyjaśniających jest przypuszczenie, że od 1992 roku pojawiły się społeczne ośrodki, które wzmacniają mogą i utrwalają tego typu postawy, jak choćby Radio Maryja, znane z publicznego głoszenia zdecydowanie antysemitycznych opinii i poglądów. Blisko połowa (48,9%) słuchaczy Radia Maryja w naszej próbie to osoby o wykształceniu podstawowym. Prześledzimy to dokładniej, analizując *wyłączniki postaw antysemitycznych*.

Zauważmy jeszcze, rozpatrując powyższą tabelę, że wskaźnik antysemityzmu nowoczesnego w zależności od wykształcenia kształtuje się nieco inaczej. Przede wszystkim różnice między średnimi są mniejsze, a ponadto – nie całkiem regularne: średnie wartości antysemityzmu nowoczesnego były najwyższe dla osób o wykształceniu zasadniczym zawodowym. Z kolei różnica między osobami o podstawowym i wyższym wykształceniu była niezbyt duża: między 1,8986 a 1,8070.

3. WYZNACZNIKI POSTAW ANTYSEMICKICH

Wykształcenie jest we wszelkich badaniach socjologicznych, realizowanych po 1989 roku, jednym z najważniejszych czynników różnicujących polskie społeczeństwo. Dotyczy to, jak wskazaliśmy wyżej, również postaw antysemitycznych. Warto więc jeszcze powtórzyć, że wzrost poziomu wykształcenia zdaje się niemal eliminować – na poziomie wykształcenia wyższego, a w każdym razie ponadnaturalnego – prezentowanie postaw antysemityzmu tradycyjnego. Okazuje się jednak, że często jeszcze przekonania, mające swoje korzenie aż w myśli oświeceniowej, o eliminacji postaw tego typu jak antysemityczne w wyniku

gromadzenia wiedzy i zdobywania wykształcenia – nie do końca są prawdziwe, żeby nie powiedzieć, iż zbyt optymistyczne. Wyższe wykształcenie wcale nie eliminuje drugiego typu postawy antysemitycznej: antysemityzmu nowoczesnego. W badaniu z 1992 roku okazało się nawet, że odsetek antysemitów najniższy był w grupie osób o wykształceniu pomaturalnym, a nie w najwyższej wykształconej grupie (14,5% w porównaniu z 18,6% wśród osób z wyższym wykształceniem). W 2002 roku odsetek zdecydowanych antysemitów w grupie osób z wyższym wykształceniem jest tylko nieco wyższy niż wśród osób ze średnim wykształceniem³¹ (25,9% osób ze średnim i 26,3% z wyższym wykształceniem, co nie jest różnicą znaczącą).

Niemniej jednak poziom wykształcenia odgrywa istotną rolę w problematyce antysemityzmu: o ile wykształcenie nie eliminuje wprost postaw antysemityzmu nowoczesnego, o tyle bardzo wyraźnie wpływa na przyjmowanie postaw przeciwstawiających się antysemityzmowi, czyli postaw nazwanych tu anty-antysemitkami. Obrazują to następujące tabele, postępujące się średnimi wartościami na skali anty-antysemityzmu nowoczesnego dla poszczególnych kategorii wykształcenia.

Tabela 6. Wartości średnie anty-antysemityzmu a wykształcenie (1992)

Wykształcenie	Anty-antysemityzm nowoczesny	Anty-antysemityzm tradycyjny
Niepełne podstawowe	0,8148	0,5926
Podstawowe	0,7799	0,7874
Zasadnicze zawodowe	1,0179	1,8884
Niepełne średnie	0,6136	0,7727
Średnie	1,0872	1,1074
Pomaturalne	1,4194	1,2581
Niepełne wyższe	1,5000	1,2143
Wyższe	1,5288	1,2404
Średnia dla populacji	0,9873	0,9063

³¹ W obecnym badaniu nie uwzględniliśmy kategorii osób z wykształceniem pomaturalnym, gdyż praktycznie zanikła ona, a ze względu na zmianę systemu kształcenia wszyscy badacze zmienili kategorie kwalifikujące poziom wykształcenia.

Tabela 7. Wartości średnie anty-antysemityzmu a wykształcenie (2002)

Wykształcenie	Anty-antysemityzm nowoczesny	Anty-antysemityzm tradycyjny
Podstawowe	1,0676	0,9275
Zawodowe	1,4379	0,9552
Średnie	1,6115	1,2254
Wyższe	1,7193	1,3099
Średnia dla populacji	1,4783	1,1097

W obu wypadkach anty-antysemityzmu poziom wykształcenia istotnie wpływa na przyjmowanie takich postaw, ale szczególnie widoczne jest to dla anty-antysemityzmu nowoczesnego. I przed 10 laty, i obecnie im wyższy poziom wykształcenia, tym wyższa średnia na skali anty-antysemityzmu nowoczesnego, co oznacza większą liczbę odrzucających antysemitki odpowiedzi. W roku 2002 średnie są wyższe niż w 1992 roku, co dowodzi większej siły odrzucania przy zmniejszeniu się braku odpowiedzi.

Jedną ze zmiennych najsilniej bodaj różnicujących poziom antysemityzmu jest **wiek badanych** (por. tabela 8).

Jeżeli porównywać miary zależności etu, to związek zmiennej wieku jest silniejszy dla większości wskaźników antysemityzmu i anty-antysemityzmu niż dla innych ważnych czynników, takich jak wykształcenie i wiara religijna. Z jednym wyjątkiem: wiara religijna silniej jeszcze niż wiek wpływa na postawy antysemityzmu tradycyjnego³². Nie ulega wątpliwości, że młodszy wiek badanych sprzyja nie tylko zanikowi postaw antysemitki, ale odrzucaniu dawnych, niechętnych Żydom postaw. Młodzi ludzie nie są więc skłonni deklarować niechętnych Żydom, antysemitki postaw, a zgoła skłaniają się do przeciwstawienia się im.

W badaniu z 1992 roku zwracaliśmy uwagę, że **religijność** – szczególnie mierzona deklaracjami wiary, ale też i za pomocą odpowiedzi o częstość praktyk religijnych³³ – wpływała wyraźnie na postawy anty-

³² Eta-kwadrat dla wieku dla antysemityzmu tradycyjnego wynosi 0,041, dla wiary – 0,050, dla wykształcenia 0,017, a dla anty-antysemityzmu tradycyjnego analogicznie: 0,023, 0,034, 0,041.

³³ Zastosowaliśmy pytania, używane na ogół przez długi czas w badaniach sondażowych w latach powojennych. Obecnie używa się precyzyjniejszych wskaźników, ale zażęliśmy nam na możliwości porównań. Pytanie brzmiało: Jaki jest Pana(i) stosunek do

Wiek	1992					2002				
	Antysemityzm nowoczesny	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm nowoczesny	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm nowoczesny	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm nowoczesny	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm nowoczesny	Antysemityzm tradycyjny
18-24 lat	1,3280	1,5020	1,3353	2,0347	0,3584	1,3295	1,1348	1,0967	0,9524	1,1097
25-39 lat	1,1112	1,0171	1,6367	1,6592	0,4457	1,1348	1,0967	0,9524	0,7341	1,1097
40-59 lat	0,9689	0,8734	2,0865	1,3740	0,6514	1,0967	0,9524	0,7341	0,5733	1,1097
> 59 lat	0,6664	0,7755	2,1825	1,0675	0,7341	0,9524	0,7341	0,5733	0,5733	1,1097
Średnia dla populacji	0,9859	0,9271	1,8783	1,4783	0,5733	1,1097	1,1097	1,1097	0,5733	1,1097

Tabela 8. Wiek a średnie wartości wskaźników antysemityzmu i antysemityzmu³⁴

religii: Wiara religijna – 1) głęboko wierzący; 2) wierzący; 3) niezdecydowany; 4) niewierzący; 5) zdecydowanie niewierzący; Praktyki religijne – 1) praktykujący regularnie (co tydzień); 2) praktykujący nierregularnie; 3) zachowuje tylko praktyki jednorazowe (chrzest, ślub); 4) nie praktykuje w ogóle.

³⁴ W tabeli brak danych dotyczących średnich dla wskaźników antysemityzmu nowoczesnego i tradycyjnego w 1992 roku, gdyż nie osiągnęły one poziomu istotności statystycznej (χ^2 był większy niż 0,05). Pozostałe wyniki istotne statystycznie w przeliczeniu $p = (0,100-0,101)$.

tysemityzmu tradycyjnego, jednak nie korelowała z postawami antysemityzmu nowoczesnego. Dopiero analiza trójzmiennowa, włączająca zmianę na wykształcenia, dawała wyraźne zależności: wiara (i praktyki religijne) wpływały na deklaracje antysemityczne w kategoriach niższego wykształcenia, natomiast zależność zniknęła w kategoriach o wyższym poziomie wykształcenia, co prowadziło nas nawet do sformułowania tezy, że wiara osób wykształconych różni się od wiary osób niewykształconych.

Sytuacja uległa zmianie w danych z badania 2002 roku. Proste zależności między antysemitycznymi deklaracjami a religijnością wskazują na związek obu zmiennych:

Wiara religijna	Antysemityzm nowoczesny					Antysemityzm tradycyjny				
	Głęboko wierzący	Wierzący	Niezdecydowany	Niewierzący	Zdecydowanie niewierzący	Głęboko wierzący	Wierzący	Niezdecydowany	Niewierzący	Zdecydowanie niewierzący
Antysemityzm nowoczesny	2,2088	1,8093	1,5244	1,8864	2,0000	1,8182	1,8182	2,0000	1,4444	1,8789
Antysemityzm tradycyjny	1,1978	0,9066	1,1978	1,8664	1,7778	1,4815	1,4815	1,7778	1,4444	1,8789
Średnia w populacji	1,9814	1,8080	1,7222	1,6019	1,3191	1,4659	1,4659	1,3191	1,2222	1,8915

Tabela 9. Wiara a średnie antysemityzmu i antysemityzmu (2002)

Wiara religijna	Antysemityzm nowoczesny				Antysemityzm tradycyjny			
	Praktykujący regularnie	Praktykujący nierregularnie	Zachowuje tylko praktyki jednorazowe (chrzest, ślub)	Nie praktykuje w ogóle	Praktykujący regularnie	Praktykujący nierregularnie	Zachowuje tylko praktyki jednorazowe (chrzest, ślub)	Nie praktykuje w ogóle
Antysemityzm nowoczesny	1,9814	1,8080	1,7222	1,6019	1,3191	1,4659	1,3191	1,2222
Antysemityzm tradycyjny	1,3588	1,5761	0,5212	0,4537	0,6680	0,5212	0,4537	0,3830
Średnia w populacji	1,8915	1,8080	1,7222	1,6019	1,3191	1,4659	1,3191	1,2222

Tabela 10. Praktyki religijne a średnie antysemityzmu i antysemityzmu (2002)

$p = (0,2 - 0,00)$; część wyników w tabeli nie jest istotna statystycznie.

Znacznie trudniej zbadać to zagadnienie posługując się tablicami zależności procentowych. Istotna statystycznie zależność zachodzi bowiem tylko między wiarą i praktykami religijnymi a wskaźnikami antysemityzmu tradycyjnego – jest to zresztą wynikiem logicznego związku między tymi zmiennymi. Dla antysemityzmu nowoczesnego zależności nie są istotne statystycznie, co w decydującym stopniu spowodowane jest rozkładem częstości – mówiąc naukowym żargonem – odpowiedzi na pytania o wiarę i praktyki. Osiół w naszej próbie w 2002 roku wiarę zadeklarowało 92,4% badanych, a praktyki religijne – 85,1%. Wobec tego staraliśmy się nieco zmienić wartości naszych zmiennych, aby móc poddać je dalszej analizie. Natomiast poniżej podamy tabele, obrazujące związki między antysemityzmem i antysemityzmem tradycyjnym a wiarą i praktykami.

Tabela 11. Antysemityzm tradycyjny a deklaracje wiary (2002)

Wiara religijna	Skala antysemityzmu tradycyjnego							
	0		1		2		Suma	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wierzący razem	536	53,6	339	33,9	125	12,5	1000	100
Niewierzący razem	52	63,4	29	35,4	1	1,2	82	100
Suma	588	54,3	368	34,0	126	11,7	1082	100

p = 0,008

Tabela 12. Antysemityzm tradycyjny a praktyki religijne (2002)

Praktyki religijne	Skala antysemityzmu tradycyjnego							
	0		1		2		Suma	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Praktykujący łącznie	467	52,7	305	34,4	114	12,9	886	100
Niepraktykujący łącznie	95	61,3	53	34,2	7	4,5	155	100
Suma	562	54,0	358	34,4	121	11,6	1041	100

p = 0,008

W obu tabelach widoczna jest zależność: odsetek antysemitów jest wyższy wśród wierzących i praktykujących w porównaniu z pozostałymi (niezdecydowani i niewierzący, praktykujący tylko najważniejsze

obrzędy i niepraktykujący). Zachodzi także symetrycznie odwrotna zależność: odsetek niewierzących jest znacznie wyższy wśród antysemitów, chociaż wierzący wyraźnie dzielią się na przejawiających postawy antysemityczne (25,5%) i antysemityczne (34% w porównaniu z 50% niewierzących). Miary zależności między tymi zmiennymi są słabiej niż w poprzednim badaniu (eta 0,095; 0,081).

Jeżeli jednak przekształcimy zmienną *wiara religijna*, aby przyjmowała wartości: głęboko wierzący, wierzący, pozostali (niezdecydowani i niewierzący), to wówczas zależności są istotne statystycznie i obrazuje je poniższa tabela.

Tabela 13. Wiara religijna a antysemityzm nowoczesny (2002)

Wiara religijna	Poziom antysemityzm nowoczesnego											
	0		1		2		3		4		Suma	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Głęboko wierzący	45	24,7	26	14,3	20	11,0	28	15,4	63	34,6	182	100,0
Wierzący	269	32,9	158	19,3	62	7,6	118	14,4	211	25,8	818	100,0
Niewierzący	41	41,8	14	14,3	11	11,2	8	8,2	24	24,5	98	100,0
Suma	355	32,3	198	18,0	93	8,5	154	14,0	298	27,2	1098	100,0

p = 0,01

Miary zależności między zmiennymi nie są zbyt wysokie, a na pewno niższe w przypadku zależności dla antysemityzmu tradycyjnego, niemniej jednak zależność sugeruje, iż osoby religijne częściej skłonne są przejawiać – a w każdym razie deklarować – postawy antysemityczne.

W przypadku praktyk tabelę pokazywałyby możliwościach (przegrupowanie, ale okazały się we wszystkich możliwych kombinacjach) (przegrupowanie wartości zmiennych) nieistotne statystycznie.

Postanowiliśmy jednak, tak jak i w analizach danych z 1992 roku, dokładniej przeanalizować zależności, wprowadzając trzecią zmienną: wykształcenie. Wyniki okazały się interesujące: wprowadzenie w większości grup wykształcenia (podstawowe, zasadnicze zawodowe, średnie, wyższe) odsetek antysemitów wśród osób głęboko wierzących jest bardzo wysoki, ale nie zawsze jest najwyższy. Co ciekawe, deklaracja głębokiej wiary sprzyja antysemityzmowi wśród osób lepiej wykształconych, szczególnie ze średnim wykształceniem. Najwięcej osób zde-

cydowanie antysemitów jest wśród głęboko wierzących i jest ich znacząco więcej niż tych, którzy w ogóle nie udzielają antysemitów odpowiedzi. Odsetek głęboko wierzących jest też wysoki wśród osób o wykształceniu zawodowym i jest ich więcej niż nieodpowiadających na sposób antysemitów, ale też i wyższy jest odsetek antysemitów wśród niewierzących (i w ogóle najwyższy w całej tabeli, 56%, choć liczebność tej grupy jest doprawdy niewielka; antysemitów głęboko wierzących jest w tej grupie 38%). Najwyższy odsetek głęboko wierzących antysemitów jest też wśród osób o wykształceniu podstawowym, ale tutaj również wysoki odsetek głęboko wierzących (32,1%) nie wybrał ani jednej odpowiedzi antysemitów! Osoby z wyższym wykształceniem głęboko wierzące są natomiast znacznie bardziej antysemito niż osoby po podstawówce (27%), podczas gdy nie wybrało antysemitów wsi osiada maksymalny poziom postaw antysemitów, nieco mniej – 16% – jest ich w małych miastach (poniżej 50 tys. mieszkańców), aby spaść do 4% w miastach powyżej 200 tys. mieszkańców³⁵. Ale już postawa antysemitów tradycyjnego nie jest zależna od miejsca zamieszkania, tak jak i wskaźniki antysemityzmu nowoczesnego. Postawy antysemityzmu nowoczesnego wydają się być stosunkowo najczęstsze wśród mieszkańców najmniejszych miast, ale zależność nie jest istotna statystycznie. W danych z 2002 roku nie jest tak, jak to było w 1992, że zarazem w małych miastach jest również wielu antysemitów. Właśnie przed 10 laty w małych miastach zaobserwowaliśmy wyraźną *polaryzację* postaw: przyjmowano zdecydowane i przeciwstawne sobie postawy. Obecnie ta polaryzacja zanikła: przewagę, choć może niewielką, mają osoby deklarujące antysemityzm, a ponadto wzrósł odsetek osób na pośrednich szczeblach skali, szczególnie o słabym antysemityzmie (1 na naszej skali).

Natomiast do naszej metryczki wprowadziliśmy nową zmienną, a mianowicie zmienną pozwalającą ulokować miejsce zamieszkania każdego badanego na terenie dawnych zaborów polskich. Ostatnio dokonane analizy socjologiczne – na przykład na danych wyborczych – sugerowały, że w Polsce istotne znaczenie w wyznaczaniu postaw i nawet upodobania wyborczych ma historia, odwołująca się jeszcze do różnicowania będącego skutkiem dawnych zaborów³⁶. Również w naszym przypadku okazało się, że zamieszkiwanie na ziemiach należących dawniej do różnych zaborów daje inny obraz rozpowszechnienia postaw antysemitów.

nizm w Polsce, choć podobnie – najczęściej wśród innych – odpowiadają głęboko wierzący o wykształceniu zawodowym. Natomiast akceptacja tezy, że *Żydzi mają w swym ręku większość finansów świata* zdarza się częściej tylko wśród wierzących o niższym poziomie wykształcenia. Zarazem też, znosząc w tym pytaniu zasadność oskarżeń wobec Żydów, najrzadziej wybierały osoby głęboko wierzące i o najniższym oraz najwyższym wykształceniu. Jedynie ludzie z maturą nie różnili się ze względu na deklaracje wiary w wyborze – stosunkowo częstym, bo w ponad 30% – tej odpowiedzi (opisane rezultaty ukazuje tabela 14).

Miejsce zamieszkania okazuje się mieć znaczenie dla występowania postaw antysemitów tylko w przypadku postaw antysemityzmu tradycyjnego: 18,5% mieszkańców wsi osiąga maksymalny poziom postaw antysemitów, nieco mniej – 16% – jest ich w małych miastach (poniżej 50 tys. mieszkańców), aby spaść do 4% w miastach powyżej 200 tys. mieszkańców³⁵. Ale już postawa antysemitów tradycyjnego nie jest zależna od miejsca zamieszkania, tak jak i wskaźniki antysemityzmu nowoczesnego. Postawy antysemityzmu nowoczesnego wydają się być stosunkowo najczęstsze wśród mieszkańców najmniejszych miast, ale zależność nie jest istotna statystycznie. W danych z 2002 roku nie jest tak, jak to było w 1992, że zarazem w małych miastach jest również wielu antysemitów. Właśnie przed 10 laty w małych miastach zaobserwowaliśmy wyraźną *polaryzację* postaw: przyjmowano zdecydowane i przeciwstawne sobie postawy. Obecnie ta polaryzacja zanikła: przewagę, choć może niewielką, mają osoby deklarujące antysemityzm, a ponadto wzrósł odsetek osób na pośrednich szczeblach skali, szczególnie o słabym antysemityzmie (1 na naszej skali).

Natomiast do naszej metryczki wprowadziliśmy nową zmienną, a mianowicie zmienną pozwalającą ulokować miejsce zamieszkania każdego badanego na terenie dawnych zaborów polskich. Ostatnio dokonane analizy socjologiczne – na przykład na danych wyborczych – sugerowały, że w Polsce istotne znaczenie w wyznaczaniu postaw i nawet upodobania wyborczych ma historia, odwołująca się jeszcze do różnicowania będącego skutkiem dawnych zaborów³⁶. Również w naszym przypadku okazało się, że zamieszkiwanie na ziemiach należących dawniej do różnych zaborów daje inny obraz rozpowszechnienia postaw antysemitów.

³⁵ Zależność jest istotna statystycznie na poziomie $p = 0,000$.

³⁶ Por. np. J. Barkowski, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Żak, Warszawa 2003, s. 1–473.

Tabela 14. Wiara i powody niechęci do Żydów a wykształcenie (2002; procentowane w wierszach)

Wykształcenie	Wiara		Żydzi zawsze popierają się		Żydzi skrycie dążą do władzy		Żydzi mają finanse świata		Niechęć do Żydów to przesąd	
	nie	tak	nie	tak	nie	tak	nie	tak	nie	tak
Podstawowe	Głęboka wiara	57,1	42,9	53,6	46,4	60,7	39,3	82,1	17,9	30,8
	Wiara	64,4	35,6	63,7	36,3	60,3	39,7	69,2	30,8	
Zawodne	Niewierzący	60,0	40,0	40,0	60,0	60,0	40,0	20,0	80,0	80,0
	Głęboka wiara	41,8	58,2	49,1	50,9	60,0	40,0	87,3	12,7	12,7
	Wiara	64,6	35,4	62,8	37,2	63,3	36,7	65,5	34,5	34,5
	Niewierzący	100,0		66,7	33,3	77,8	22,2	44,4	55,6	55,6
Średnie	Głęboka wiara	57,1	42,9	57,1	42,9	61,2	38,8	63,3	36,7	36,0
	Wiara	64,6	35,4	61,2	38,8	60,0	40,0	64,0	36,0	36,0
Wysze	Niewierzący	65,1	34,9	67,4	32,6	48,8	51,2	62,8	37,2	37,2
	Głęboka wiara	40,9	59,1	45,5	54,5	54,5	45,5	81,8	18,2	18,2
	Wiara	58,7	41,3	64,5	35,5	63,6	36,4	63,6	36,4	36,4
	Niewierzący	64,3	35,7	64,3	35,7	46,4	53,6	71,4	28,6	28,6

Tylko niektóre zależności istotne statystycznie wg wartości chi².

Tabela 15. Antysemityzm nowoczesny i powody niechęci a wykształcenie (2002)

Wykształcenie	Poziom antysemityzm nowoczesnego		Żydzi zawsze popierają się		Żydzi skrycie dążą do władzy		Żydzi mają finanse świata		Niechęć do Żydów to przesąd	
	nie	tak	nie	tak	nie	tak	nie	tak	nie	tak
Podstawowe	0	39,5	26,9	44,8	19,5	46,8	16,0	25,0	59,3	6,8
	4	16,3	47,4	19,2	41,5	22,2	37,0	36,5	6,8	6,8
Zawodne	0	31,5	19,6	33,7	16,5	34,4	14,0	20,0	42,2	42,2
	4	23,6	40,2	24,6	38,3	23,0	42,1	36,0	16,7	16,7
Średnie	0	37,2	26,5	23,4	16,8	44,7	17,0	24,1	49,7	49,7
	4	21,8	33,1	17,6	39,1	15,9	40,4	34,6	10,6	10,6
Wysze	0	39,8	19,2	37,7	20,0	45,1	10,1	21,7	50,0	50,0
	4	19,4	35,6	21,7	33,8	19,6	36,2	30,4	17,9	17,9

Większość zależności jest istotna statystycznie wg wartości chi².

W powyższej tabeli zamieściliśmy jedynie odpowiedzi tych, którzy osiagnęli skrajne pozycje na naszej skali: 0 – brak antysemityzmu i 4 – zdecydowany antysemityzm. Procentowanie w kolumnach, czyli cyfry obrazują, jaki odsetek wybierających daną odpowiedź na pytanie o powody niechęci do Żydów zajmował na skali pozycje 0, a jaki 4 spośród wszystkich w danej kategorii wykształcenia, odpowiadających na pytanie. Liczby nie mogą się sumować do 100%, gdyż zamieszczamy jedynie dwie pozycje z pięciu, składających się na pełną skalę antysemityzmu.

Zarówno w tej, jak i w poprzedniej tabeli, kolumna odpowiedzi "tak" oznacza, że ankietowany wybrał tę odpowiedź, podczas gdy kolumna "nie" oznacza brak wyboru, co jest ważne dla właściwej interpretacji powyższych danych.

Najczęściej występują one na ziemiach dawnego zaboru rosyjskiego, tzw. Kongresówki, choć tutaj zarazem największy był odsetek tych, którzy nie udzielił ani jednej antysemitkiej odpowiedzi, co potwierdziły wyniki dotyczące postaw anty-antysemitkich (najwięcej było ich w tym zaborze). Zapewne obrazuje to szczególnie różnicowanie ziem dawnego Królestwa Kongresowego: z jednej strony znaczną jego część zajmują rolnicze i dość zacofane społecznie i gospodarczo regiony wschodnie, znane w okresie międzywojennym z bardzo aktywnego antysemityzmu, z drugiej strony tu znajduje się największe miasto i stolica Polski – Warszawa. Nic dziwnego, że jest takie różnicowanie.

Tabela 16. Zabory a występowanie antysemityzmu nowoczesnego (2002)

Zabory	Poziom antysemityzmu nowoczesnego				Suma
	0 brak	1	2	3	
Galicia	67	19	14	26	13,7
Kongresówka	203	47,9	53	62	18,9
Pruski	219	42,5	68	72	14,0
Suma	489	45,7	140	172	15,7
	N	%	N	%	N
	67	13,0	14	9,6	26
	203	12,5	26	6,1	62
	219	13,2	36	7,0	120
	489	12,8	76	6,9	208
					18,9
					172
					15,7
					1085
					100,0

p = 0,001

Tabela 17. Zabory a występowanie antysemityzmu tradycyjnego (2002)

Zabory	Poziom antysemityzmu nowoczesnego				Suma
	0 brak	1	2	3	
Galicia	81	55,5	41	28,1	16,4
Kongresówka	236	55,7	151	35,6	37
Pruski	273	53,0	176	34,2	66
Suma	590	54,9	368	33,5	127
	N	%	N	%	N
	81	55,5	41	28,1	24
	236	55,7	151	35,6	37
	273	53,0	176	34,2	66
	590	54,9	368	33,5	127
					11,6
					128
					8,7
					424
					100,0

p = 0,003

Tabela 17 pokazuje najwyraźniej, że antysemityzm tradycyjny najczęstszy jest na terenach dawniej Galicji, a więc w południowo-wschodniej części kraju, a w Kongresówce – zapewne z powodu części wysoce zindustrializowanej dawnych ziem Królestwa – znacznie rzadszy. Z jednej więc strony widzimy tutaj, jak dalece tradycja historyczna, i to dość dawna, wciąż odciska się na ludzkich postawach, a z drugiej strony – widać też wyraźne zmiany, jakie przyniosła historia najnowsza.

Sytuacja materialna, a właściwie bieda i złe warunki życiowe często wiązane są z postawami niechęci grupowej, a więc i z antysemityzmem. Jeżeli jednak odwołać się do obiektywnych wskaźników, takich jak dochód, to wówczas okaże się, że biedniejsi wcale nie deklarują częściej antysemityzmu, a rzadziej – zamożni. Można oczywiście powiedzieć, że przeciętne liczbowe dane o dochodzie uzyskujemy także jedynie z deklaracji ankietowanych i mogą one być w dużym stopniu nieprawdziwe. Wydaje się jednak, że ci badani, którzy odpowiadają na pytanie o dochody raczej deklarują rzeczywiste bądź zbliżone do prawdziwych liczby. Przemawia za tym, po pierwsze, fakt dużej ilości odmów odpowiedzi na to pytanie – niemal 30% naszych ankietowanych uchyliło się od podania swego dochodu. Po drugie, zadeklarowane odpowiedzi wysoko korelują się z odpowiedziami na inne pytanie: o ocenę swych warunków materialnych (od bardzo złych do bardzo dobrych). Współczynnik korelacji Pearsona wynosi +0,465, jest więc znaczący (Spearmana +0,460). Zarazem tabela korelacji odpowiedzi na oba pytania obrazuje charakterystyczny fakt: nawet spośród osiągających najniższe dochody znaczna część ocenia swą sytuację materialną jako „raczej złą” a nie złą, czy bardzo złą. Jednocześnie 1,5% osiągających najwyższe dochody uznaje swą sytuację za „bardzo złą”. Wydało się więc niewątpliwe, że postawy niechęci grupowych i antysemityzmu zależą nie tyle od obiektywnych cech położenia, ile od odczuć ludzi i zdefiniowania ich sytuacji życiowej.

I istotnie, odpowiedzi na wskazane już pytanie o ocenę warunków materialnych dają wyraźne zależności, istotne statystycznie (p = 0,025): zła ocena warunków materialnych własnych i rodziny sprzyja antysemityzmowi nowoczesnemu. Także tradycyjnemu, choć tutaj mamy do czynienia z interesującym odstępstwem od tendencji: w grupie oceniającej najlepiej swą sytuację materialną rośnie odsetek zdecydowanych antysemitów (zależność jest istotna statystycznie, p = 0,000). Analożycznie częstość postaw antysemitycznych rośnie wśród grup lepiej oceniających swą sytuację materialną (zależności są istotne statystycznie

nie, $p = 0,000$). Możemy to zilustrować w postaci prostej tabeli, obrazującej średnie wartości antysemityzmu i anty-antysemityzmu dla poszczególnych kategorii ocen własnej sytuacji materialnej.

Tabela 18. Antysemityzm i anty-antysemityzm a ocena sytuacji materialnej, średnie wartości wskaźników (2002)

Ocena warunków materialnych	Średnie na skali antysemityzmu/antysemityzmu		
	Antysemityzm nowoczesny	Anty-antysemityzm nowoczesny	Antysemityzm tradycyjny
Bardzo złe	2,1552	1,0862	0,7414
Złe	2,2673	0,7624	0,8119
Raczej złe	1,9688	1,3500	0,6375
Średnie, przeciętne	1,8644	1,5158	0,5335
Dość dobre	1,6134	1,9160	0,3782
Dobre i bardzo dobre	1,5128	2,0385	0,6026
Suma – średnie w populacji	1,8801	1,4797	0,5738

W powyższej tabeli można zaobserwować nieprawidłowość, o której wspominałem: wzrost postaw antysemityzmu tradycyjnego wśród najlepiej ocenianych swe warunki materialne. Poddaliśmy więc nasze zmienne dalszej „obróbce”, dokonując analiz trójzmiennowych, uwzględniających wykształcenie i miejsce zamieszkania. Otóż, przy wprowadzeniu zmiennej wykształcenia jako zmiennej kontrolnej, zależność między oceną własnych warunków materialnych a deklarowanym antysemityzmem znika bądź się komplikuje. Jedynie dla osób z wykształceniem średnim zachodzi zależność, iż lepsza ocena warunków materialnych prowadzi do spadku deklaracji antysemitickich. To samo można powiedzieć o osobach z najwyższym wykształceniem: antysemitckie postawy deklarują najczęściej i często bardzo złe, i źle ocenianymi własne warunki materialne (40% i 50% w porównaniu z 27% i 20% z dwóch najwyższych ocenianych swe warunki). Natomiast w kategorii osób z wykształceniem podstawowym zachodzi zgoła odwrotna zależność: częściej deklarują antysemityzm ci, którzy lepiej oceniają swe warunki. Bardziej regularnie przejawiają się natomiast zależności w od-

niesieniu do postawy anty-antysemitckiej. Tutaj, istotnie, dla większości kategorii wykształcenia anty-antysemityzm jest częstszy wśród lepiej ocenianych własne warunki materialne, z pewnymi jednak wyjątkami: przede wszystkim dla osób z wykształceniem wyższym zależność znika, a przy wykształceniu zawodowym tendencja jest załamana, bo wśród najlepiej ocenianych swe warunki jest tu gwałtownie mniej anty-antysemitów niż wśród poprzedzającej ich kategorii nieco gorzej ocenianych swą sytuację.

Jeszcze inaczej przedstawia się to dla wskaźników antysemityzmu tradycyjnego. W większości grup poziomu wykształcenia polepszenie oceny własnej sytuacji materialnej obniża deklaracje antysemitckie. Ale, po pierwsze, nie dotyczy to osób z wykształceniem podstawowym: znika zależność między oceną warunków materialnych a antysemitckimi deklaracjami. Po drugie, w pozostałych grupach wykształcenia tendencja spadku antysemityzmu załamuje się wśród najlepiej ocenianych własne warunki materialne! Dotyczy to zarówno wskaźnika antysemityzmu, jak i anty-antysemityzmu. Wynikałoby z tego, że ci, którzy najlepiej oceniają swe warunki, są skłonni do częstszych deklaracji antysemitckich niezależnie od wykształcenia, a w każdym razie – jest to ważne dla osób z wykształceniem ponadpodstawowym. Taka tendencja jest wyraźna przede wszystkim dla wskaźników postaw antysemityzmu tradycyjnego.

Zależność między oceną sytuacji materialnej a miejscem zamieszkania i antysemityzmem zachowuje się kapryśnie: w zasadzie w wielkich miastach (powyżej 200 tys. mieszkańców) najwięcej antysemitów i nowoczesnych, i tradycyjnych jest wśród najgorzej ocenianych swe warunki. Generalnie można jednak powiedzieć, że ta zmienna kwestionuje zależność między oceną warunków a deklaracjami antysemitckimi: pojawiają się sprzeczne tendencje, albo, nawet jeśli zarysowuje się jakaś oczekiwana prawidłowość – na przykład, że więcej anty-antysemitów będzie wśród dobrze ocenianych swe położenie – to i tak jest ona zakłócona w wielu wypadkach. Mieszkańcy wsi najlepiej oceniają swą sytuację materialną częściej deklarując antysemityzm i rzadziej anty-antysemityzm w porównaniu z gorzej ocenianymi swe warunki. Podobnie dzieje się w małych miastach. Prowadzi to do nieco smutnego wniosku: jeśli uznać, że lepiej wykształceni i ci, którzy oceniają dobrze i bardzo dobrze własne warunki materialne należą do miejscowych elit społecznych, to najwyraźniej w tych lokalnych elitach małomiasteczkowych i wiejskich postawy antysemitckie są częstsze, a nawet częstsze niż wśród tych, którym gorzej się powodzi.

Postanowiłem w związku z tym sprawdzić jeszcze inną wiązkę zależności, włączając w to pytanie, które zadaliśmy w ankiecie z 2002 roku o przekonania na temat obecności polityków żydowskiego pochodzenia w Polsce (odpowiedzi na to pytanie omawiam w następnym rozdziale). Między deklarowanymi postawami antysemitkami a przekonaniem, że *w Polsce jest wielu polityków pochodzenia żydowskiego* zachodzą wyraźne i jednoznaczne zależności, w przypadku obu wskaźników antysemityzmu istotne statystycznie ($p = 0,000$). Zdecydowany antysemityzm podwyższa wydanie pozytywnej odpowiedzi na temat obecności wielu polityków, a brak antysemitycznych odpowiedzi – odwrotnie.

Jeżeli podobnie jak poprzednio dokonamy analizy trójmiennowej, badając zależność poglądu o politykach żydowskich od oceny warunków materialnych dla mieszkańców różnych miejscowości, to takie przekonania nie jest częstsze wśród źle oceniających swe warunki dla – właściwie – mieszkańców wszystkich miast, od najmniejszych do największych. Wyjątkiem są mieszkańcy wsi, gdzie przekonania o tym, że w Polsce wielu jest polityków żydowskiego pochodzenia nie zależą od oceny własnej sytuacji, co mogłoby być pewnym potwierdzeniem tezy o przekonaniach antysemitycznych wśród lokalnych elit.

Być może ważniejszym wyznacznikiem postaw antysemitycznych mogą być **sympatie polityczne**, dlatego też tym się teraz zajmujemy. W naszej ankiecie poza pytaniem o to, na kogo respondent głosował w ostatnich wyborach parlamentarnych (które odbyły się mniej więcej rok przed realizacją ankiety), mieliśmy inne pytania, precyzujące postawy ideologiczno-polityczne ankietowanych, przede wszystkim pytania o ocenę, czy *to dobrze dla Polski*, że do Sejmu weszła Samoobrona i Liga Polskich Rodzin, a niedobrze, że nie weszła AWS i Unia Wolności. Ponadto pytałśmy o pogląd na przystąpienie Polski do Unii Europejskiej.

Jak się okazuje, zależności są jasne i klarowne, a nawet pozwalają na ciekawe wnioski. Okazało się, że dla antysemityzmu i anty-antysemityzmu nowoczesnego zależności między głosowaniem na określonej partii a antysemitkami postawami są istotne statystycznie, ale nieistotne dla antysemityzmu tradycyjnego. Niemniej jednak w stosownej tabeli zależności zdecydowanie najwięcej deklaracji antysemityzmu tradycyjnego złożyli zwolennicy Samoobrony, podczas gdy stosunkowo niewielu było wśród nich głosujących na LPR. Natomiast spośród tych, którzy głosowali na LPR, najwięcej jest deklarujących postawę antysemityzmu nowoczesnego (wyniki w tabeli 19). Bardzo przejrzysto można to wyjaśnić wyznawaną przez LPR ideologią, w najwyraźniejszym stop-

niu nawiązującą do tradycji ideologicznej Narodowej Demokracji – głównego twórcy polskiej wersji ideologii antysemitkiej.

Głosował na	0 brak antysemityzmu		1		2		3		4 zdecydowany antysemityzm		Suma	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
SLD	79	25,1	64	20,3	21	6,7	47	14,9	104	33,0	315	100,0
AWS Prawicy	6	13,6	11	25,0	3	6,8	9	20,5	15	34,1	44	100,0
UW	22	64,7	4	11,8	6	17,6	2	5,9	6	17,6	34	100,0
Samobrona	14	21,5	13	20,0	6	9,2	12	18,5	20	30,8	65	100,0
PIŚ	13	24,0	11	20,4	5	9,3	10	18,5	15	27,8	54	100,0
PSL	11	23,9	6	13,0	3	6,6	11	23,9	15	32,6	46	100,0
PO	26	51,0	8	15,7	3	5,9	4	7,8	10	19,6	51	100,0
LPR	8	26,6	3	10,0	2	6,7	2	6,7	15	50,0	30	100,0
Pozostałe partie	176	38,4	78	17,0	50	10,9	57	12,4	98	21,3	459	100,0
Suma	355	32,4	198	18,0	93	8,5	154	14,0	298	27,1	1098	100,0

Tabela 19. Głosowanie w wyborach parlamentarnych a antysemityzm nowoczesny (2002)

$p = 0,000$

Interesującym faktem, dotyczącym głoszących na SLD jest przypomnienie wyników z 1992 roku. Wówczas odpowiednikiem SLD była SdRP i dane podobnie jak obecnie wskazują na wyraźny podział wśród zwolenników postkomunistycznej lewicy na zdecydowanych antysemitów i tych, którzy osiągnęli na skali antysemityzmu nowoczesnego 0. Ciekawe jest jednak to, iż niekomiecznie oznacza to aktywną postawę antysemityzmu, mierzoną naszą drugą skalą. Okazało, że brak antysemitycznych wyborów na skali antysemityzmu nie oznacza wysokiego miejsca na skali antysemityzmu!

Natomiast nie ulega wątpliwości, że najrzadszy jest antysemityzm nowoczesny wśród zwolenników Unii Wolności, co również jest zgodne z wynikami z 1992 roku dla głoszących na Unię Demokratyczną, poprzedniczkę UW. Niemal równie rzadki jest antysemityzm w elektoracie Platformy Obywatelskiej i warto zaznaczyć, że wydaje się być słabszy niż w dawnej partii Kongres Liberalno-Demokratyczny, z którego wywodzi się w dużym stopniu PO. Najwięcej głoszących na obie partie przejawia zarazem postawy antysemityzmu nowoczesnego, choć osoby z elektoratu UW – częściej (50%, podczas gdy 37% z PO). Wśród głoszących na partię pravicowe przeważa antysemityzm, chociaż w elektoracie PiS licza antysemitów i tych, którzy uzyskali 0 na skali antysemityzmu, niemal się wyrównuje. Antysemitów jest najmniej wśród głoszących na dawny AWS (który w przegranych sromotnie wyborach w 2001 roku występował pod nazwą AWS Prawicy) i Samoobronę, niewiele więcej wśród zwolenników PiS. Wynika więc z tego, że nasze założenie o zbieżności uzasadnień niechęci do Żydów z ideologią znajduje tutaj dobre, empiryczne uzasadnienie, choć antysemitów w LPR jest nieco więcej niż w innych partiach prawicowych (17% w porównaniu z 11% w elektoracie PiS i 9% AWS).

Znajduje to także pełne potwierdzenie w zależnościach z odpowiedziami na nasze pytania o ocenę sukcesów i klęsk wyborczych ważnych i symbolicznych partii politycznych. Wśród tych, którzy uważają, iż to dobrze dla Polski, że w Sejmie znalazła się Samoobrona i Liga Polskich Rodzin najliczniejszą, blisko 35-procentową grupą są zdecydowani antysemitami nowoczesnego typu. Podobnie, jeśli chodzi o wskaźnik antysemityzmu tradycyjnego, choć tutaj różnice między odsetkami antysemitów, zadowolonych z wyboru tych partii oraz odpowiadających, że to bez znaczenia – są nieduże (rzędu 3,5%). Jednak wśród twierdzących, że to nie-dobre dla Polski wybory, odsetek antysemitów jest niższy o połowę i znacznie wyższy tych, którzy nie udzielili żadnej antysemitycznej odpowiedzi. Zresztą, zależności są właściwie symetryczne: odsetki zdecydowanych

anty-antysemitów są znacząco wyższe – i najwyższe – wśród wybierających odpowiedź, że to *źle dla Polski*, iż Samoobrona i Liga Polskich Rodzin znalazły się w parlamencie³⁷.

Tabela 20. Odpowiedzi na pytanie o Ligę Polskich Rodzin a antysemityzm nowoczesny (2002)

LPR w Sejmie	0 brak antysemityzmu		1		2		3		4 zdecydowany antysemityzm		Suma	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Dobre dla Polski	100	25,1	74	18,6	29	7,3	58	14,6	137	34,4	398	100,0
Źle dla Polski	101	36,2	55	19,7	26	9,3	32	11,5	65	23,3	279	100,0
Bez znaczenia	82	31,7	51	19,7	26	10,0	44	17,0	56	21,6	259	100,0
Trudno powiedzieć	56	39,1	17	11,9	12	8,4	20	14,0	38	26,6	143	100,0
Suma	339	31,4	197	18,3	93	8,6	154	14,3	296	27,4	1079	100,0

p = 0,003

Tabela 21. Odpowiedzi na pytanie o Unię Wolności a antysemityzm nowoczesny (2002)

Brak UW w Sejmie	0 brak antysemityzmu		1		2		3		4 zdecydowany antysemityzm		Suma	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Dobre dla Polski	64	21,8	48	16,4	26	8,9	44	15,0	111	37,9	293	100,0
Źle dla Polski	90	36,0	56	22,4	19	7,6	32	12,8	53	21,2	250	100,0
Bez znaczenia	119	34,0	59	16,9	30	8,6	54	15,4	88	25,1	350	100,0
Trudno powiedzieć	66	35,5	34	18,3	18	9,7	24	12,9	44	23,6	186	100,0
Suma	339	31,4	197	18,4	93	8,6	154	14,3	296	27,4	1079	100,0

p = 0,001

³⁷ Wszystkie zależności istotne statystycznie: p = 0,003; p = 0,001; p = 0,000; p = 0,002.

Odpowiedzi na następne pytania: czy to dobrze, czy źle dla Polski, iż do Sejmu nie weszła AWS i UW, nie układają się jednolicie. Właściwie brak jakiegokolwiek zależności między oceną pozytywną bądź negatywną braku AWS w Sejmie a postawami antysemitycznymi. Natomiast najwyraźniej te osoby, które uznały, że *to dobrze dla Polski, że Unia Wolności nie weszła do Sejmu*, znacznie częściej (i najczęściej ze wszystkich) deklarowały zdecydowanie antysemityczne postawy (tabela 21).

Odwrotnie było w przypadku deklaracji anty-antysemitycznych: najwięcej osób anty-antysemitcko nastawionych było wśród tych, którzy uznali, że to niedobrze dla Polski, że UW nie znalazła się w Sejmie.

Zgodnie z najprostszymi oczekiwaniami okazało się, że wśród niechętnych przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej więcej jest antysemitów niż nie-antysemitów i anty-antysemitów. Zależności są jednak istotne statystycznie tylko dla antysemityzmu tradycyjnego: wśród przeciwników integracji było o ponad 6% więcej antysemitów niż wśród jej zwolenników. Jednak – jak z tego wynika – nie są to zbyt wielkie różnice i akurat postawami antysemitycznymi trudno wyjaśniać skłonność lub krytycznym wobec integracji z Unią. Niemniej jednak sympatie polityczne, w szczególności silne poparcie dla Ligi Polskich Rodzin oraz dla Samoobrony wiąże się najwyraźniej z postawami antysemityzmu, głównie nowoczesnego. Co więcej, część zwolenników SLD – postkomunistycznej lewicy – należy także do kręgu zdecydowanych antysemitów, a postawy anty-antysemityzmu nie są w tym elektoracie zbyt częste, nawet jeśli druga jego część nie należy do zdeklarowanych antysemitów.

Pozostaje jeszcze jedna grupa wyznaczników, nazwijmy ją **psychospołecznymi**. Pierwszy wiąże się z zagadnieniem warunków życiowych i sytuacji materialnej, ale dotyczy **poczucia kontroli i wpływu na własną sytuację życiową**. W naszej długiej metryczce (tak nazywają socjologowie pytania, dotyczące cech demograficznych, a także różnych ważnych elementów, stanowiących o sytuacji życiowej człowieka), zadaliśmy pytanie o to, jak badany lokuje siebie na drabinie, której podstawą było *najgorsze życie, jakie ludzie mają* a szczyt stanowiło *najlepsze życie, jakie ludzie mają*. Drugie pytanie dotyczyło tego, czy położenie na tej drabinie życiowego powodzenia zależy od ankietowanego całkowicie, czy też – w ogóle nie zależy. Otóż ulokowanie się wśród tych, którzy mają najgorsze życie lub w pobliżu tego punktu zdaje się sprzyjać antysemityzmowi, chociaż dla antysemityzmu nowoczesnego nie jest to zależność istotna statystycznie, ale jest istotna – dla tradycyjnego antysemityzmu. Natomiast poczucie kontroli nad swym losem nie wiąże się

z deklaracjami antysemitycznymi, choćę wbrew temu, co zakładaliśmy: że częściej antysemitcko nastawieni będą raczej ci, którzy uważają, że ich życie nie zależy od nich samych. Tak się jednak nie stało: o ile wśród twierdzących, że to, jak im się żyje, w ogóle od nich nie zależy było 33% antysemitów (nowoczesnego typu), to wśród uważających, że ich życie zależy całkowicie od nich antysemitów było ponad 37%.³⁸ Analogicznie wyglądała sytuacja dla postaw antysemityzmu tradycyjnego³⁹. Nie tyle więc poczucie braku kontroli nad poziomem życia, ile raczej poczucie krzywdy, że się nie ma takiego dobrego życia, jak mają inni, jest wyznacznikiem postaw antysemitycznych. Sugeruje to więc wyraźną postawę resentmentu, wedle Maxa Schelera wcale niezwiązaną z własnymi wysiłkami i podejmowaną aktywnością⁴⁰. Wręcz odwrotnie: zawiść o powodzenie innych wiąże się raczej z biernością i uznaniem, że „mniej się też to należy, to niesprawiedliwe, że jemu się lepiej powodzi”. Żydzi stawaliby tutaj grupę wywołującą zawiść i – zatem – traktowani byłiby jako ci, którym się dobrze powodzi, co zgodne jest z ideologicznym obrazem społeczności żydowskiej.

Warto więc teraz rozważyć, czy skłonność do antysemitycznych postaw wiąże się z ogólniejszymi **nastawieniami do ludzi**: życiowym bądź nieżyliwym nastawieniem, zaufaniem do innych i optymizmem życiowym. W poprzedniej i obecnej ankiecie zamieściliśmy pytania projekcyjne: czy badany uważa, że na ogół ludzie są życzliwi lub nieżyliwi dla drugich oraz czy od życia można oczekiwać więcej dobrego, czy złego. W ankiecie z 2002 roku dodaliśmy jeszcze pytanie o stopień zaufania, jakie można mieć do innych (w codziennych stosunkach można zaufać większości ludzi, mało komu lub jednym można, innym nie można zaufać). Odpowiedzi na te pytania są skorelowane, ale wcale nie tworzą jednolitych związków: poziom zaufania wiąże się silniej z ocenianiami od życia, natomiast życzliwość wobec innych silniej z ocenianiami życiowymi niż zaufaniem⁴¹.

Analizując zależności można jednak powiedzieć, że postawa uogólnionej nieżyliwosci (ludzie są wobec siebie na ogół nieżyliwi) podno-

³⁸ Zależność jest istotna na poziomie $p = 0,000$.

³⁹ Antysemityzm przejawiało 16% tych, od których życie zależem nie zależy i 19% tych, którzy twierdzili, że ich życie całkowicie od nich zależy, $p = 0,000$.

⁴⁰ M. Scheler, *Resentiment a moralność*, Czytechnik, Warszawa 1977; por. r. II i V, p. 1 (s. 83–86, 162–174).

⁴¹ Współczynnik korelacji Spearmana wynosi: dla oczekiwani życiowych i zaufania 0,150; dla oczekiwani i życzliwości 0,123. Życzliwość i zaufanie nie mają istotnych statystycznie zależności.

si prawdopodobieństwo deklaracji postaw antysemitycznych, podobnie jak przekonanie, że od życia nie można oczekiwać niczego dobrego oraz że mało komu można zaufać. Jednakże prawidłowość ta zachodzi dla antysemityzmu nowoczesnego i głównie w przypadku oczekiwań wobec życia wchodzi w istotne statystyczne zależności. Ciekawe, że życiowe bądź nieżyciowe nastawienie do ludzi nie wchodzi w zależność z deklaracjami antysemityzmu tradycyjnego: wśród życiowych nastawionych do ludzi jest nawet nieco większy odsetek antysemitów niż wśród nieżyciowych nastawionych (14,7% wobec 12,8%). Może to potwierdzać nasze teoretyczne założenia: tradycyjna, religijnie uzasadniana wrogość wobec Żydów traktuje ich na tyle specyficznie, że nie wiąże się – przynajmniej wprost – z uogólnionymi nastawieniami psychologicznymi jednostki. Jednak już poziom zaufania wobec ludzi nieco podnosi odsetek antysemitów tradycyjnych, choć zależność – jak w ogóle wszystkie zależności z odpowiedziami o zaufanie – nie są istotne statystycznie.

Zachodzi także odwrotne uwarunkowanie: uogólniona życiowość sprzyjać się zdaje silniejszemu anty-antysemityzmowi: wśród życiowych ludzi jest 20,5% anty-antysemitów, podczas gdy wśród nieżyciowych odsetek spada do 13% ($p = 0,037$). Także postawę anty-antysemityzmu tradycyjnego częściej przyjmują życiowie niż nieżyciowie nastawieni do ludzi. Tendencja ta jest analogiczna do ujawnionej w poprzednim badaniu, potwierdza się więc fakt, iż osoby, które nastawione są życiowie do innych i optymistycznie do życia, a także ufają innym, rzadziej deklarują postawy antysemityczne (szczególnie antysemityzmu nowoczesnego) i częściej przejawiają postawy anty-antysemityzmu.

4. TEORETYCZNE WYJAŚNIENIA

A EMPIRYCZNE WSKAŹNIKI ANTYSEMITYZMU

Na koniec postanowiliśmy wykorzystać dane, których nie użyliśmy w poprzednim badaniu, a które zebraliśmy w obu ankietach na podstawie założeń teoretycznych. W jednej i drugiej ankiecie znalazło się pytanie, dotyczące grup, które badani odrzucają. Pytanie to było tłumaczeniem pytania zadawanego w niemieckich badaniach antysemityzmu i ksenofobii⁴², dlatego też brzmiało nieco oryginalnie po polsku: z kto-

⁴² Postępujemy się opracowaniem W. Bergmanna. Ostatnio ukazała się praca na ten temat W. Bergmann, R. Erb, *Anti-Semitism In Germany. The Post-Nazi Epoch since 1945*, Transaction Publisher, New Brunswick-London 1997.

rymi z wymienionych osób niechętnie nawiązał(a)by Pan(i) znajomość? z możliwościami odpowiedzi raczej niechętnie i nie miał(a)bym nic przeciwko temu. Pytanie to można potraktować jako wskaźnik rygoryzmu, a nade wszystko – niechęci do obcych i „odmieńców”, naruszających uznaną normę. Uważaliśmy, że może to być wskaźnik skłonności do autorytaryzmu czy wręcz oznaka osobowości autorytarniej. Jak wiadomo, koncepcja ta stanowiła przez kilkadziesiąt lat jedno z ważniejszych teoretycznych wyjaśnień antysemityzmu.

Drugim pytaniem o podobnym znaczeniu teoretycznym w ankiecie z 2002 roku było pytanie o sposób wychowania dzieci. Niestety, nie znalazło się ono w ankiecie wcześniejszej, natomiast w 1992 roku było nieco inne pytanie o zbliżonym znaczeniu wskaźnikowym: czy Polska powinna się stać krajem podobnym do krajów Zachodniej Europy, czy też powinna być przede wszystkim polska, ani taka jak Zachód, ani taka jak Wschód.

Zacznijmy od wskaźników odrzucenia społecznego grup obcych i „odmiennych”. Kategorie odpowiedzi w polskim badaniu odbiegały dość znacznie od niemieckiego pierwowzoru z powodów oczywistych: na przykład na pierwszym miejscu odrzucen niemieckich znajdowali się Turcy, którzy w Polsce w ogóle nie występują jako mniejszość społeczna. W niemieckim pierwowzorze nie był wskazany *homoseksualista*, tymczasem to właśnie osoby homoseksualne były najbardziej odrzucającą kategorią społeczną w naszym kraju (78% odrzuceń w 1992 roku, co spadło w 2002 roku do 64%).

Aby móc użyć odpowiedzi na to złożone pytanie (wśród wymienionych kategorii były mniejszości etniczno-narodowe, Rosjanie, Cygan, Niemiec, Arab, Żyd itp.; były komunistą i prostytutką, a także ateistą i feministką – w sumie 17 kategorii) dokonaliśmy analizy czynnikowej. Zgodnie z przewidywaniami odrzucenia nie tworzą żadnego jednolitego wskaźnika, bowiem w obu badaniach odpowiedzi ułożyły się w różne czynniki. Zaskakujące są różnice w wynikach analizy czynnikowej dla danych z obu badań.

Po pierwsze, w 1992 roku analiza czynnikowa (rotacja varimax) wyodrębniła dwa czynniki, które objęły mniej niż połowę wszystkich wymienionych kategorii – tożsamości społecznych. W 2002 roku były już trzy czynniki i obejmowały znacznie więcej kategorii. Bardzo wyraźnie się różniły. W 1992 roku można nazwać pierwszą grupę kategorii – tożsamości społecznych *czynnikami obcych*, a drugą – *czynnikami niemoralnych*. Składa się nań odrzucenie następujących osób:

Czynnik 1 – obcy (1992)

1. Znajomość z nerwowo chorym	– 0,720
2. Znajomość z Arabem	– 0,675
3. Znajomość z członkiem nielubianej partii	– 0,619
4. Znajomość z Żydem	– 0,556
5. Znajomość z byłym komunistą	– 0,538
6. Znajomość z leniwym bezrobotnym	– 0,409
7. Znajomość z Cyganem	– 0,325
8. Znajomość z homoseksualistą	– 0,115

Czynnik 2 – niemoralny (1992)

1. Znajomość z prostytutką	– 0,867
2. Znajomość z homoseksualistą	– 0,860
3. Znajomość z Cyganem	– 0,652
4. Znajomość z leniwym bezrobotnym	– 0,325
5. Znajomość z Arabem	– 0,160
6. Znajomość z członkiem nielubianej partii	– 0,141

W przypadku pierwszego czynnika weźmiemy do dalszych analiz pierwsze pięć wskazanych kategorii, drugiego – pierwsze cztery.

W 2002 roku mamy do czynienia z innym wynikiem i wyodrębnieniem trzech czynników. Pierwszy z nich tworzą niezmienne konsekwentnie kategorie – tożsamości narodowo-etniczno-rasowe, dlatego można mówić o *czynniku ksenofobicznym*. Drugi przypomina nieco analogiczny czynnik z 1992 roku, pozostawimy więc przy określeniu *czynnik moralistyczny*. Z tym, że trzecia grupa kategorii – tożsamości społecznych ma także aspekt moralistyczny, a właściwie związany ze stanowiskiem kościoła katolickiego, zarazem polityczny: bardzo wyraźnie chodzi o stricte „kościelnie” uwarunkowaną *poprawność polityczną!* Nazwijmy go więc *czynnikiem religijnej poprawności politycznej*. Oto zestawienie poszczególnych czynników:

Czynnik 1 – ksenofobiczny (2002)

1. Znajomość z Izraelczykiem	– 0,788
2. Znajomość z Murzynem	– 0,772
3. Znajomość z Rosjaninem	– 0,749
4. Znajomość z Niemcem	– 0,726
5. Znajomość z Żydem	– 0,584
6. Znajomość z Arabem	– 0,534

Czynnik 2 – moralistyczny (2002)

1. Znajomość z homoseksualistą	– 0,815
2. Znajomość z prostytutką	– 0,796
3. Znajomość z chorym na AIDS	– 0,581
4. Znajomość z Cyganem	– 0,547
5. Znajomość z alkoholikiem	– 0,371
6. Znajomość z nerwowo chorym	– 0,350

Czynnik 3 – religijnej poprawności politycznej (2002)

1. Znajomość z osobą dopuszczającą aborcję	– 0,728
2. Znajomość z ateistą	– 0,597
3. Znajomość z feministką	– 0,571
4. Znajomość z członkiem nielubianej partii	– 0,494
5. Znajomość z leniwym bezrobotnym	– 0,484
6. Znajomość z byłym komunistą	– 0,384

Dla uproszczenia uwzględniliśmy tylko najważniejsze z wymienionych kategorii dla poszczególnych czynników, co zresztą uzasadnione jest rezultatami: pierwsze komponenty wyjaśniają duży procent wariacji całego czynnika. Wzięliśmy pod uwagę średnie antysemityzmu i anty-antysemityzmu ze względu na wybór komponentów poszczególnych czynników.

Poniższe tabele bardzo przejrzysto ukazują związki, jaki zachodzi między odrzucaniem innych a deklaracjami antysemityzmu. Szczególnie w danych z najnowszego badania różnice są wyraźne i klarowne. Przewidywania teoretyczne skłaniały do oczekiwania, że wśród tych, którzy odrzucają poszczególne grupy – tożsamości społeczne postawy antysemityczne powinny być znacząco częstsze, a więc i średnie powinny być wyższe niż tych, którzy akceptują dane tożsamości. Zarazem odwrotnych danych spodziewaliśmy się dla postaw anty-antysemitycznych: tutaj akceptowanie danych osób i tożsamości powinno prowadzić do częstszego deklarowania postaw anty-antysemitycznych.

W zestawie powyższych tabel prawidłowość ta jest dominująca, choć zdarzają się dane niezgodne z naszymi oczekiwaniami, które wyróżniliśmy. W obu wypadkach dotyczą nie wskaźników antysemitycznych postaw, ale – anty-antysemitycznych: spodziewaliśmy się, że aktywnie anty-antysemityczne postawy będą częstsze wśród nieodrzucających innych osób. Tymczasem w przypadku feministki oraz chorego nerwowo średnie anty-antysemityzmu są nieco wyższe dla odrzucających niż dla akceptujących. Nie są to wielkie różnice i nie zakłócają zdecydowanego obrazu, który

Czynnik 2 – moralność	Antysemityzm nowoczesny		Anty-antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm tradycyjny	
	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje
Homoseksualista	2,1008	1,5070	1,2535	1,8319	0,7165	0,3819	1,0063	1,2941
Prostytki	1,9985	1,6891	1,3549	1,6359	0,6698	0,4594	1,0602	1,2073
Chory na AIDS	2,1244	1,7854	1,1599	1,6639	0,7208	0,5092	0,9915	1,2013
Cygan	2,1189	1,7066	1,2505	1,6642	0,6964	0,4945	0,9915	1,2140
Alkoholik	1,9283	1,8491	1,3811	1,6164	0,6585	0,5262	1,0547	1,1719
Chory nerwowo	1,8131	1,9106	1,5935	1,4573	0,6402	0,5848	1,0093	1,1393
Srednia w populacji	1,8561	1,4608	0,5665	1,0965				

Tabela 25. Średnie antysemityzmu ze względu na odrzucane tożsamości – czynnik 2 (2002)

Czynnik 1 – ksenofobia	Antysemityzm nowoczesny		Anty-antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm tradycyjny	
	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje
Izraelczyk	2,3721	1,7725	0,9721	1,6000	0,8791	0,5000	0,8372	1,1850
Murzyn	2,2515	1,8185	1,0429	1,5651	0,8712	0,5228	0,8282	1,1701
Rosjanin	2,2206	1,8124	1,0649	1,5517	0,8506	0,5292	0,8377	1,1629
Niemiec	2,3525	1,8052	1,0082	1,5468	0,9098	0,5382	0,7787	1,1529
Zyd	2,4942	1,6493	0,9382	1,6827	0,9537	0,4667	0,7722	1,2267
Arab	2,1824	1,7656	1,2443	1,5876	0,7622	0,5123	1,0098	1,1577
Srednia w populacji	1,8561	1,4608	0,5665	1,0965				

Tabela 24. Średnie antysemityzmu ze względu na odrzucane tożsamości – czynnik 1 (2002)

Czynnik 2 – moralność	Antysemityzm nowoczesny		Anty-antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm tradycyjny	
	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje
Prostytki	1,5443	1,1668	0,9525	1,1044	0,5653	0,4122	0,9022	1,0304
Homoseksualista	1,5737	1,0986	0,9497	1,2195	0,5888	0,3912	0,8996	1,0869
Cygan	1,6359	1,1760	0,9056	1,1770	0,5884	0,4069	0,8654	1,0746
Lenwy bezrobotny	1,5998	1,3238	0,9927	1,0622	0,5935	0,4329	0,9195	0,9986
Zyd	1,9380	1,3299	0,8410	1,0629	0,7210	0,4534	0,7282	1,0400
Srednia w populacji	1,4747	0,9853	0,5274	0,9259				

Tabela 23. Średnie antysemityzmu ze względu na odrzucane tożsamości – czynnik 2 (1992)

Czynnik 1 – obcość	Antysemityzm nowoczesny		Anty-antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm tradycyjny	
	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje
Chory nerwowo	1,6316	1,4326	0,9035	1,0877	0,5512	0,5219	0,8354	0,9931
Arab	1,6030	1,4075	0,8533	1,1061	0,5643	0,4825	0,7826	1,0696
Nielubiana partia	1,6086	1,4052	1,0035	1,0586	0,5605	0,4981	0,9131	0,9875
Zyd	1,9308	1,3299	0,8410	1,0629	0,7210	0,4534	0,7282	1,0400
Były komunist	1,6064	1,4135	0,9230	1,0926	0,5350	0,5112	0,9140	0,9704
Srednia w populacji	1,4747	0,9853	0,5274	0,9259				

Tabela 22. Średnie antysemityzmu ze względu na odrzucane tożsamości – czynnik 1 (1992)

Czynnik 3 – religijna poprawność	Antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm tradycyjny		Antysemityzm tradycyjny	
	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje	odrzuca	akceptuje
Zwolenik aborcji	2,0177	1,8371	1,3816	1,5526	0,7731	0,5226	0,9859	1,1629
Ateista	1,9916	1,8741	1,5000	1,4794	0,7041	0,5661	1,1323	1,1742
Feministka	1,9916	1,8514	1,4206	1,5031	0,7437	0,5124	1,1734	1,1323
Nieubiana partia	1,9969	1,8447	1,4206	1,5031	0,7437	0,5124	1,1734	1,1323
Leniny bezrobotny	1,9969	1,8447	1,4206	1,5031	0,7437	0,5124	1,1734	1,1323
Były komunista	1,9553	1,8514	1,3931	1,4986	0,6981	0,5242	1,0440	1,1311
Alkoholik	1,9283	1,8491	1,4281	1,4964	0,6709	0,5455	1,0032	1,1573
Srednia w populacji	1,8561	1,8491	1,4608	1,6164	0,5665	0,5262	1,0965	1,1719

Tabela 26. Średnie antysemityzmu ze względu na odrzucane tożsamości – czynnik 3 (2002)

zwłaszcza dla danych z 2002 roku jest bardzo wyraźny: średnie antysemityzmu są znacząco wyższe wśród tych, którzy odrzucają różne grupy.

Następne pytanie o wychowanie dzieci przynosi identyczne rezultaty – antysemityzm zdaje się sprzyjać przekonaniu, że postuszeństwo jest ważne w wychowaniu dzieci. W poniższej tabeli zamieściliśmy tylko rezultaty dla deklaracji na skrajnych punktach naszej skali. Wynik nieco zakłóca fakt, że osoby, które uchylili się od jednoznacznej odpowiedzi, wykazują jeszcze częściej antysemityczne postawy niż osoby wybierające postuszeństwo jako właściwe przygotowanie dzieci do życia. Zapewne można powiedzieć, że część z uchylających się od odpowiedzi ukrywać mogła właściwe sobie, represyjne poglądy na temat wychowania, ale wyjaśnienie takie wymagałoby jakiegoś głębszego uzasadnienia. Natomiast przewidywany przez nas związek podkreśla fakt, iż wśród osób, które wybrały samodzielność myślenia znacznie przeważają anty-antysemitami: 17,4% wobec 11,5% wśród wybierających postuszeństwo i 8,6% uchylających się od odpowiedzi ($p = 0,006$). W przypadku wskaźników antysemityzmu tradycyjnego zależność nabiera kształtu, prawdziwie ilustrowanego założenia teoretycznego: wśród wybierających postuszeństwo było 25% antysemitów, a ich odsetek wśród wybierających samodzielność myślenia – niecałe 9% (trudno powiedzieć – 12% antysemitów). I do-kładnie odwrotnie dla postaw anty-antysemitycznych (obie zależności na poziomie $p = 0,000$ istotności statystycznej).

Z całą więc pewnością można zaryzykować tezę, że antysemityzm wydaje się łączyć z postawami niechęci wobec innych, z ksenofobią, homofobią i niechęcią do ruchu feministycznego oraz ze skłonnością do rygoryzmu w wychowaniu – co sugeruje, iż dawny konstrukt osobowości

Tabela 27. Ważne w wychowaniu dzieci a antysemityzm nowoczesny (2002)

Ważne, aby dzieci	Brak antysemityzmu		Zdecydowany antysemityzm		Suma	
	N	%	N	%	N	%
Były postuszne	49	25,7	63	33,0	191	100,0
Samodzielnie myślały	279	33,5	211	25,4	832	100,0
Trudno powiedzieć	14	24,1	23	39,7	58	100,0
Suma	342	31,6	297	27,5	1081	100,0

$p = 0,046$. Suma danych w wierszach nie pokrywa się z kolumną „suma”, gdyż tabela pominała pośrednie odpowiedzi na skali antysemityzmu. Dane w kolumnie „suma” obrazują częstość odpowiedzi na pytanie o wychowanie dzieci.

autorytarnej bynajmniej nie odszedł w przeszłość. Zapewne dokładniejsze analizy przyniosą lepsze potwierdzenie sugerowanej tu tezy.

5. ANTYSEMITYZM A POGŁĄDY O POLSKIM ANTYSEMITYZMIE

Na koniec jeszcze trochę rewelacji. Muszę przyznać, że niżej opisane rezultaty zaskoczyły mnie w pierwszej chwili, choć – z drugiej strony – stanowią dobre uzasadnienie empiryczne dla tezy, którą wcześniej już sformułowałem. Chodzi o tezę, że obserwowany wzrost deklarowanych postaw antysemitycznych wiąże się generalnie z problemem obrazu Polaków w świecie, odtwarzanym, czy raczej zakładanym przez polską świadomość potoczną oraz obrazem przeszłości, w której Żydowska Zagłada przesłania pamięć o cierpieniach innych, w tym szczególnie Polaków. Niejako antyżydowskie nastawienie jest deklaracją związaną z obroną *polskiej pamięci* o przeszłości – co łączy się z naszą drugą ważną hipotezą o konkurencji polsko-żydowskiej, o której jest mowa w dalszych rozdziałach.

Otóż w naszej ankiecie były pytania, dotyczące postrzegania przez Polaków opinii o nich i proszące o ocenę, na ile obraz, przypisujący Polakom częsty antysemityzm, jest prawdziwy. Drugie pytanie dotyczyło tego, czy antysemityzm jest w Polsce problemem poważnym, marginalnym, czy w ogóle nie istnieje⁴³.

Tabela 28. Opinia o polskim antysemityzmie a antysemityzm nowoczesny (2002)

Opinia o Polakach antysemitach jest	Brak antysemityzmu		Zdecydowany antysemityzm		Suma	
	N	%	N	%	N	%
Prawdziwa	68	20,2	108	32,0	337	100,0
I tak, i nie	140	36,8	95	25,0	380	100,0
Nieprawdziwa	29	31,2	24	25,8	93	100,0
Suma	237	29,3	227	28,0	810	100,0

p = 0,000. Dane w kolumnie „suma” odbiegają od sumy liczb w wierszach tabeli, gdyż pomija ona odpowiedzi pośrednie na skali antysemityzmu.

⁴³ Było to pytanie, sformułowane pierwotnie przez Mirosławę Grabowską w jej badaniach działaczy partyjnych; zob. M. Grabowska, T. Szawiel, *Anatomia elity politycznej*.

Zależność odpowiedzi na te pytania z deklaracjami antysemityzmu dała zaskakujące na pierwszy rzut oka rezultaty: antysemiticy zgadzali się znacząco częściej z oceną Polaków, oskarżającą ich o antysemityzm!

Równie klarowne i równie istotne statystycznie są dane na temat antysemityzmu tradycyjnego: wśród uważających, że obraz Polaków jako antysemitów jest prawdziwy, najliczniejszą grupą są antysemiticy (17,5% wobec 9,5% i 6,5% pozostałych kategorii odpowiedzi)! Z kolei antysemityzm jest najczęstszy w odpowiedziach, że różnie bywa z polskim antysemityzmem. Tutaj zapewne przejawia się postawa obrony dobrego imienia symbolicznego Polaka: nie zawsze można Polakom przypisać antysemityzm. Odpowiedzi na drugie pytanie są analogiczne – że *antysemityzm to problem poważny* najczęściej mówią... antysemiticy (30% „nowocześni” i 17% „tradycyjni), których jest odpowiednio mniej w pozostałych kategoriach odpowiedzi (28% i 25% wśród „nowoczesnych”, a 11,5% i 8% wśród „tradycyjnych”; zależności są istotne statystycznie, p = 0,001 i p = 0,016).

Jak można zinterpretować te dane? Wydawać by się mogło, że oskarżenie własnego narodu o skłonność do antysemityzmu powinno we współczesnym świecie budzić niechęć, a więc też uruchamiać reakcje obronne, na przykład przez negowanie prawdziwości tego obrazu, albo aktywne niezgadzanie się z nim. Tymczasem jednak okazuje się, że deklaracje antysemityzmu sprzyjają zgoda akceptacji negatywnej opinii o Polakach: 48% zdecydowanych antysemitów (typu nowoczesnego) wybiera odpowiedź zgodną z niechętną Polakom opinią (42%, że różnie z tym bywa). Zdecydowanie zaś najczęściej osoby, które nie udzieliły ani jednej odpowiedzi antysemitycznej stwierdzają, że różnie bywa z antysemityzmem wśród Polaków.

Wynika z tego dość jednoznacznie, że deklarujący postawy antysemityczne najwyraźniej nie uważają tego za coś ani *moralnie nagannego*, ani nawet niewłaściwego! Co więcej, jeżeli się uważa opinię o niechęci Polaków do Żydów za prawdziwą, to nie oznacza, iż nie ma się zdania co do powodów, dla których jest rozgłaszana. Na pierwszym miejscu w 2002 roku wybrano stwierdzenie, iż *ludzie uważają Polaków za antysemitów; bo Zagłada Żydów miała miejsce w Polsce, a zapominają, że Niemcy ją zorganizowali* (41% wyborów). Dopiero na drugim miejscu znalazło się stwierdzenie, że *jest to wynik antypolskiej propagandy, która nie ma nic wspólnego z prawdą* (31% odpowiedzi). Na trzecim miejscu znalazła się

rych: *partie polityczne w postkomunistycznej Polsce 1991–93*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1993.

odpowiedź: Polacy nie są bardziej niechętni Żydom niż inne narody, tylko szersze mówią to, do czego inni się nie przyznają (29% wyborów). Na czwartym miejscu zaś była odpowiedź: Polacy lepiej od innych narodów znają Żydów i dlatego ich nie lubią (25%).

Te ostatnie kategorie odpowiedzi wskazują możliwy trop interpretacji naszych danych: jeśli uznaje się, że obraz niechętnych Żydom Polaków jest prawdziwy, to zapewne zupełnie inaczej definiuje się ową własną i polską zarazem niechęć, zdejmując z niej moralne odium i uznając, że to właśnie domaganie się uznania dla Polaków ściągą na nich zły obraz. Nie ma zatem nic kompromitującego – by tak rzec – w uznawaniu Polaków za antysemitów, bo właściwy sens tego poglądu jest inny, niż się na owym symbolicznym świecie przyjmuje: albo bowiem przypisuje się nam coś niewłaściwie, albo przypisuje się niewłaściwie znaczenie różnym naszym niechęciom wobec Żydów, gdy tymczasem są one oparte na doświadczeniu i zatem – słusznie! Nade wszystko można sądzić, że to właśnie zawłaszczanie pamięci cierpień narodowych przez środowiska żydowskie jest jedną z najważniejszych i motywujących do sprzeciwu powodów niechęci do Polaków. A trudno, żeby ci ostatni byli życzliwie nastawieni do Żydów, skoro *pamięć żydowska* niejako „wypiera” *pamięć polską*. Jeśli w ten sposób odtworzymy modelowo rozumowanie, które kryje się za zaskakującymi odpowiedziami, wtedy da się uzasadnić owe zależności, jakie ujawniły się w naszym badaniu.

W następnych rozdziałach będziemy rozważać wprost zagadnienia świadomości narodowej i jej uwikłanie w antyżydowskie i pożydowskie spory Polaków.

6. ANTYSEMITYZM NA UKRAINIE

W tym podrozdziale chciałbym jeszcze – choć może nazbyt skrótowo – przedstawić najważniejsze dane z badania ukraińskiego. Choćby planowaliśmy przeprowadzić ankietę mniej więcej w tym samym czasie, nie udało się tego zrealizować i badanie ukraińskie zostało przeprowadzone nieco później, na początku 2003 roku. Można sądzić, że nie uniemożliwia to traktowania obu badań jako zrealizowanych wedle jednolitego planu⁴⁴.

W ankiecie ukraińskiej zamieściliśmy zarówno tłumaczenie polskich pytań, które służyły nam do skonstruowania wskaźników antysemity-

⁴⁴ Badanie na Ukrainie zrealizowała firma Socioinform ze Lwowa pod kontrolą PBS na przełomie stycznia i lutego 2003 roku na ogólnoukraińskiej próbie losowej.

zmu w Polsce, jak też wiele pytań, które nasi ukraińscy współpracownicy uznali za ważne dla określenia postaw antyżydowskich czy antysemitycznych na Ukrainie⁴⁵. Nade wszystko wiązały się one z hasłami antysyjonizmu, w Polsce znanymi właściwie jedynie z niechlubnej kampanii antyżydowskiej w 1968 roku. Tymczasem w ZSRR, którego częścią była przecież Ukraina przez lat kilkadziesiąt, hasła antysyjonistyczne były stałym elementem języka propagandy. Dlatego też nasi koledzy – badacze ukraińscy uznali za celowe sformułowanie takich właśnie pytań jako możliwych wskaźników antysemitycznych postaw. Mielismy bowiem wątpliwości, czy sprawdzone w Polsce pytania mają podobną wartość znaczeniową na Ukrainie ze względu na rozległość kraju i zróżnicowanie społeczno-kulturowe obywateli Ukrainy. Dlatego też przed przystąpieniem do opracowania pytań przeprowadziłem wiele analiz korelacyjnych, przypominających nasze analizy zmierzające do utworzenia właściwych wskaźników postaw antysemitycznych. W wyniku wielu obliczeń (również analizy czynnikowej) okazało się, że na Ukrainie najsilniej wiążą się w znaczące syndromy te same pytania, co w Polsce. Wiele z tych specyficznych pytań, które pojawiły się w ankiecie ukraińskiej, wchodziło w związki z naszymi pierwotnymi pytaniami, tworzącymi wskaźniki postaw antysemitycznych, jednak były one słabsze niż związki, które znaleźliśmy już wcześniej w Polsce jako tworzące syndrom podstawy wskaźników. Nie pozostało więc nic innego, niż przyjmując analogiczne jak w Polsce wskaźniki antysemitycznych postaw.

Od razu warto zwrócić uwagę, że pod niektórymi względami rezultaty ankiety ukraińskiej przypominały wyniki polskich badań z 1992 roku; przede wszystkim w odpowiedzi na wiele pytań bardzo wysokie były odsetki odpowiedzi „unikowych”: „nie wiem”, „trudno powiedzieć” itp. Również same rezultaty nieco przypominały polskie wyniki sprzed ponad 10 lat. W tabeli 29 prezentujemy wyniki ukraińskie, podobnie jak przedtem polskie.

Przedstawione poniżej zestawienie wyraźnie pokazuje, iż osób, które zadeklarowały zdecydowanie antysemityczne postawy typu *antysemityzmu nowoczesnego* jest w całej Ukrainie mniej niż w Polsce, bo około 19%. Dane z początku 2003 roku przypominają polskie dane z 1992 roku. Przypominam, że polskie rezultaty przyniosły dziesięcioprocentowy wzrost

⁴⁵ Naszymi współpracownikami byli prof. Natalia Czernysz, kierownik Katedry Historii i Teorii Socjologii Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franko oraz prof. Leonid Finberg, dyrektor Instytutu Judaica w Kijowie. W konstruowaniu ankiety brał też udział prof. Eugeniusz Golowacha z Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie.

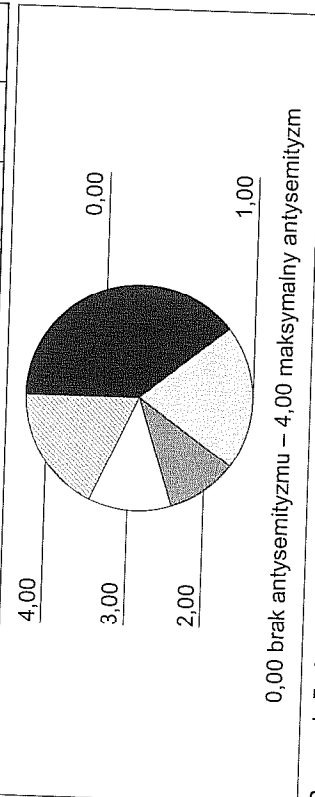
deklaracji postaw antysemityzmu nowoczesnego – z 17% do 27%. Jeżeli chodzi o postawy antysemityzmu tradycyjnego, to okazuje się, że są one częstsze na Ukrainie niż w Polsce: ponad 17% w porównaniu z 11,5%.

Anty-antysemitów typu nowoczesnego jest mniej więcej tyle samo, co antysemitów (17%), natomiast odsetek osób, które nie wybrały ani jednej antysemitycznej odpowiedzi jest niewiele większy na Ukrainie niż w Polsce (39% do 33%). *Anty-antysemitów typu tradycyjnego* jest więcej niż antysemitów. Nie mamy, rzecz jasna, żadnych danych porównawczych, więc nic tu o dynamice postaw powiedzieć nie możemy.

W analizie danych ukraińskich bardzo ważne znaczenie ma region zamieszkania⁴⁶. Ten olbrzymi kraj podzielony jest wyraźnymi granica-

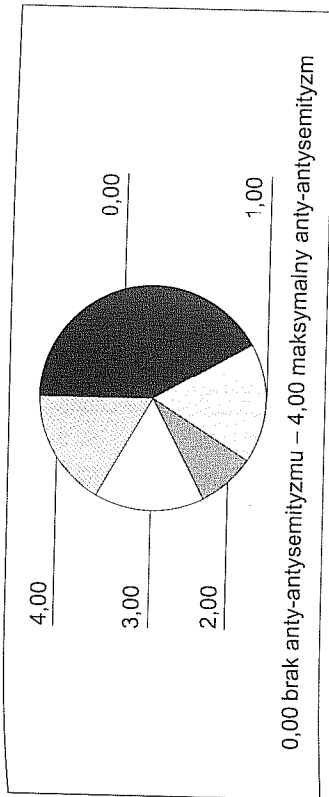
Tabela 29. Częstość postaw wg wskaźników antysemityzmu (Ukraina, 2003; N = 1000)

Poziom antysemityzmu	Antysemityzm nowoczesny		Anty-antysemityzm nowoczesny		Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm tradycyjny	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Brak	389	38,9	417	41,7	584	58,4	524	52,4
1 (Zdecydowany)	207	20,7	176	17,6	244	24,4	264	26,4
2	103	10,3	80	8,0	172	17,2	212	21,2
3	114	11,4	158	15,8				
4 (Zdecydowany)	187	18,7	169	16,9				

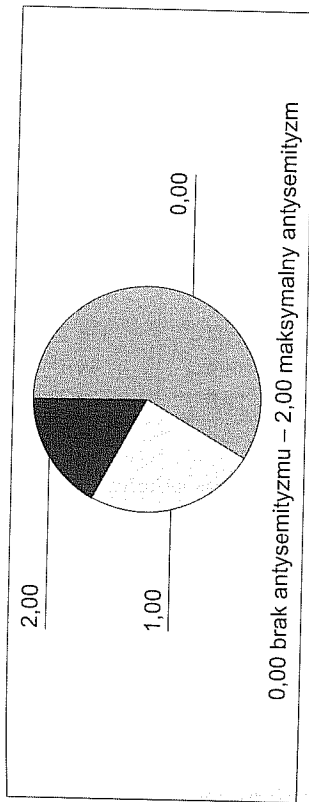

Rysunek 5. Antysemityzm nowoczesny na Ukrainie w 2003 roku

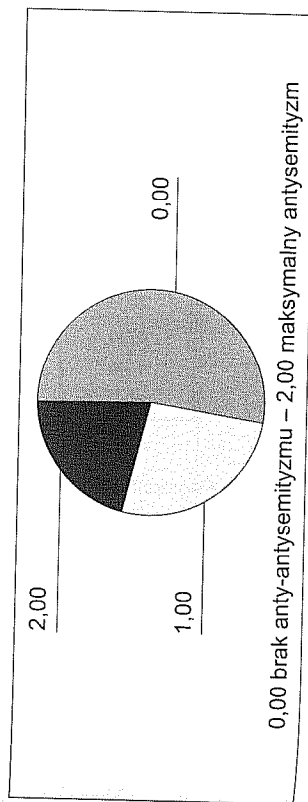
⁴⁶ Zwracają na to uwagę wszyscy badacze. Ostatnio ciekawe różnice stwierdziła J. Koneczna, *Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej. Ukraina na tle Polski i innych krajów Europy Wschodniej*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. A. Jasińskiej-Kani, Instytut Socjologii UW, Warszawa 2002.

Rysunek 6. Anty-antysemityzm nowoczesny na Ukrainie w 2003 roku

Rysunek 7. Antysemityzm tradycyjny na Ukrainie w 2003 roku

Rysunek 8. Anty-antysemityzm tradycyjny na Ukrainie w 2003 roku

mi społeczno-kulturowymi. Oczywiście, szczególnie znaczenie ma podział na Zachodnią i Wschodnią Ukrainę, jednak nasi badacze podzieliłi powierzchnię swego kraju pierwotnie na 11 części, wyróżniając Kijów i Krym. Ze scalenia tych fragmentów utworzyliśmy region centralny bez Kijowa, region zachodni (wliczając w to północno-zachodni), region wschodni oraz południowy (wliczając w to południowy zachód),

Uwaga: w tabeli zamieszczono tylko fragment skali: 0 i maksymalne nasilenie wskaźników; procentowane w wierszach, N = 1000.
p = 0,01

Region Ukrainy	Antysemityzm nowoczesny		brak anty-antysemityzmu		zdecydowany antysemityzm		N	%
	zdecydowany anty-antysemityzm	N	brak anty-antysemityzmu	N	zdecydowany antysemityzm	N		
Kijów	7,4	4	48,1	26	5,6	3	29	53,7
Centralny	18,6	40	47,0	101	22,3	48	78	36,3
Zachodni	15,4	35	45,6	104	30,7	70	60	26,3
Wschodni	19,6	69	33,5	118	11,4	40	167	47,4
Południowy	11,9	12	45,5	46	14,9	15	42	41,6
Krym	18,0	9	44,0	22	22,0	11	13	26,0

Tabela 30. Wskaźniki antysemityzmu i anty-antysemityzmu nowoczesnego a region Ukrainy (2003)

Uwaga: w tabeli zamieszczono tylko fragment skali: 0 i maksymalne nasilenie wskaźników; procentowane w wierszach, N = 1000.
p = 0,000

Region Ukrainy	Antysemityzm tradycyjny		brak anty-antysemityzmu		zdecydowany antysemityzm		zdecydowany anty-antysemityzm	
	zdecydowany anty-antysemityzm	N	brak anty-antysemityzmu	N	zdecydowany antysemityzm	N	zdecydowany anty-antysemityzm	
Kijów	20,4	11	51,9	28	7,4	4	41	75,9
Centralny	23,3	50	51,6	111	16,3	35	78	55,8
Zachodni	11,0	25	60,5	138	33,8	77	120	34,2
Wschodni	24,4	86	48,3	170	11,9	42	233	66,2
Południowy	20,8	21	57,4	58	6,9	7	75	74,3
Krym	38,0	19	38,0	19	14,0	7	37	74,0

Tabela 31. Wskaźniki antysemityzmu i anty-antysemityzmu tradycyjnego a region Ukrainy (2003)

pozostawiając osobno Krym oraz stołeczny Kijów. Jak się okazuje, częstość występowania postaw antysemitycznych znacznie się różni w poszczególnych regionach.

Nie ulega wątpliwości, że odsetki antysemitycznych deklaracji są bardzo wyraźnie zróżnicowane w zależności od regionu Ukrainy. Nic też chyba dziwnego, że najwyższy poziom wskaźniki zarówno antysemityzmu tradycyjnego, jak i nowoczesnego osiągają w zachodniej części Ukrainy. Znaczna część regionu zachodniego była przed wojną częścią państwa polskiego i zamieszkała była przez liczną społeczność żydowską. Napięcia narodo-religijno-etniczne rozgrywały się w trójkącie polsko-żydowsko-ukraińskim. Na Zachodniej Ukrainie najsilniejsze były nastroje narodowościowe, dążenia niepodległościowe, ale też i dało to efekt w czasie II wojny światowej bliską współpracą z hitlerowskimi Niemcami. Kolaborujące oddziały ukraińskie włączyły się do eksterminacji ludności żydowskiej.

Ciekawe, że deklaracje antysemityczne częste są również na Krymie i w tzw. regionie centralnym, obejmującym dużą część kraju, jednak w przypadku tradycyjnego antysemityzmu region zachodni dzieli od pozostałych, następujących w kolejności, znacząca różnica procentowa. Warto przy tym zwrócić uwagę, że odsetek tradycyjnych antysemitów w regionie zachodnim Ukrainy jest bardzo wysoki i wynosi prawie 34%! Następnym w kolejności jest region centralny, lecz tylko z 16% zdecydowanych antysemitów tradycyjnego typu. Na Krymie odsetek takich postaw wynosi 14%, a więc także więcej niż w Polsce.

Odsetki antysemityzmu nowoczesnego w regionie zachodnim są – co ciekawe – nieco niższe, ale osiągają praktycznie poziom 31% zdecydowanych antysemitów nowoczesnego typu. Jest to o 4% więcej niż średnia polska. Na rozległym obszarze regionu centralnego deklaracji antysemityzmu nowoczesnego mieliśmy 22% i tyle samo było ich na Krymie. Zatem, na pewno co najmniej połowa Ukrainy może być uznana za korespondującą z Polską pod względem deklarowanych postaw antysemitycznych. Uderza tu zwłaszcza niezwykle wysoki stopień rozpowszechnienia postaw antysemityzmu tradycyjnego, a więc takich, w których uzasadnieniem wrogoci są przekonania religijne. Należy więc przeanalizować odsetki opinii antysemitycznych w zależności od zadeklarowanego wyznania.

Badacze ukraińscy zapisali w odpowiedzi na pytanie o wyznanie aż kilkanaście różnych określeń, w tym takie ogólne, jak „chrześcijanin”. W rezultacie wyodrębniłem 6 kategorii odpowiedzi: 1 – niewierzący (w tym ateista i „trudno powiedzieć”); 2 – prawosławni (włączając w to wyznaw-

ców wszystkich trzech działających na Ukrainie cerkwi); 3 – katolicy, w tym grekokatolicy; 4 – różne wskazane wyznania kościołów i sekt protestanckich, w tym ogólne stwierdzenie protestant (oraz ewangelik, baptysta, pięćdziesiątnik, adwentysta); 5 – chrześcijanie; 6 – różne inne wyznania (w tym judaizm – tylko 2 osoby; buddysta, muzułmanin, świadkowie Jehowy).

A oto tabele z wynikami korelacji ze wskaźnikami antysemityzmu:

Wyznanie	Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm		zdecydowany anty-antysemityzm		brak antysemityzmu		Suma N = 1000	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Niewierzący	127	70,2	18	9,9	181	78	43,1	55	30,4	21,7	9,1	30,4
Katolicy	281	57,6	79	16,2	488	236	48,4	106	21,7	21,7	9,1	30,4
(w tym grekokatolicy)	27	40,9	25	37,9	66	56	84,8	6	9,1	21,7	9,1	30,4
Protestanci	5	41,7	3	25,0	12	4	33,3	2	16,7	16,7	16,7	30,4
(różne wyznania)	138	57,5	44	18,3	240	144	60,0	40	16,7	16,7	16,7	30,4
Chrześcijanie	6	46,2	3	23,1	13	6	46,2	3	23,1	23,1	23,1	30,4
Różne wyznania niechrześcijańskie												

Tabela 32. Wyznanie a deklaracje antysemityzmu tradycyjnego (Ukraina, 2003)

Dla obu części tabeli $p = 0,000$; dane pokazują pozycję 0 i +2 na skali antysemityzmu (brak i zdecydowany antysemityzm).

Związki między deklaracją wyznaniową a antysemityzmem wydają się widoczne, przy czym antysemityzmowi – zarówno tradycyjnemu jak i nowoczesnemu – szczególnie sprzyja deklaracja bycia katolikiem (w tym także grekokatolikiem). Ciekawe, że przynależność do któregoś z kościołów lub sekt protestanckich także podnosi prawdopodobieństwo deklaracji antysemityzmu tradycyjnego, a antysemitów nowoczesnych w tej kategorii w ogóle nie ma. Jednocześnie deklaracje braku wiary wcale nie eliminują postaw antysemitycznych, szczególnie – deklaracji antysemityzmu nowoczesnego, choć obniżają wydatnie deklaracje antysemityzmu tradycyjnego, co zresztą jest całkowicie zrozumiałe.

Najwięcej rzymskich i greckich katolików mamy w regionie zachodnim, w Kijowie i w regionie centralnym, zatem łatwo wyjaśnić wysokie odsetki antysemityzmu w tych regionach rozprzeszczeniem się określonych wyznań. Warto przy tym zauważyć, że inaczej niż w Polsce odsetki antysemityzmu tradycyjnego są znacząco wyższe w tych regionach, w których w ogóle mamy do czynienia z występowaniem postaw antysemitycznych. Wśród antysemitów wyznania prawosławnego i katolickiego funkcjonują więc znacznie mocniej tradycyjne, z religii wywiedzione antyżydowskie uprzedzenia.

Uwarunkowania postaw antysemitycznych. Co ciekawsze, ten tradycyjny antysemityzm – inaczej niż w Polsce – bynajmniej nie jest charakterystyczny dla dającej się łatwo opisać kategorii społecznej. Po pierwsze, wcale nie jest tak, aby **młody wiek** obniżał prawdopodobieństwo prezentowania postaw antysemitycznych. Chociaż w całej ukraińskiej próbie najśmieszniejszy jest antysemityzm nowoczesny wśród osób między 40. a 59. rokiem życia, to zarazem w niektórych regionach Ukrainy najmłodszy albo najbardziej antysemitcko nastawieni, jak dzieje się na przykład w Kijowie, albo są najczęściej antysemitcy wraz z najstarszymi, podzieliłając tym samym postawy dziadków (tak się dzieje na Krymie: najstarsi i najmłodszy są najczęściej antysemitcko nastawieni, 25%; w innych kategoriach wiekowych odsetek antysemitów jest niższy, choć niewiele). Wynika z tego, że zależność postaw antysemitycznych od wieku należy rozpatrywać w związku z zamieszkiwanym regionem kraju, co zaraz bliżej scharakteryzujemy.

Otóż – co ciekawe – zależność między wiekiem a wskaźnikiem postaw antysemityzmu nowoczesnego (podobnie jest zresztą i w przypadku antysemityzmu tradycyjnego) na ogół nie osiąga poziomu istotności statystycznej. Jednak w regionie centralnym i zachodnim zależność jest istotna statystycznie (w regionie wschodnim nieco przekracza próg chi²,

Tabela 33. Wyznanie a deklaracje antysemityzmu nowoczesnego (Ukraina, 2003)

Wyznanie	Antysemityzm nowoczesny		brak antysemityzmu		zdecydowany antysemityzm		Suma N = 1000	N	%	N	%
	zdecydowany antysemityzm		brak antysemityzmu		zdecydowany antysemityzm						
	N	%	N	%	N	%					
Niewierzący	73	40,3	174	35,7	13	19,7	181	19,7	21,5	39	19,7
Katolicy (w tym grekokatolicy)	117	50,0	6	0,0	12	13,3	12	13,3	32	13,3	7,7
Protestanci (inne wyznania)	6	50,0	3	25,0	3	43,3	3	25,0	3	43,3	41,7
Chrześcijaństwo inne wyznania	6	46,2	1	0,0	1	13,3	1	13,3	1	13,3	7,7
Różne wyznania niechrześcijańskie	6	46,2	1	0,0	1	13,3	1	13,3	1	13,3	7,7

Uwaga: w tabeli zamieszczono tylko fragment skali: 0 i maksymalne nasilenie wskaźników; procentowane w wierszach.
p = 0,002
p = 0,08533

$p = 0,061$). Można z tego wnosić, że rozkładają się te zależności znacznie bardziej regularnie. I istotnie, w obu tych regionach osoby najmłodsze wykazują się – podobnie jak w Polsce – najmniejszym odsetkiem postaw antysemitycznych. Oba regiony – co należy bardzo wyraźnie podkreślić – różnią się znacząco wysokością odsetków osób antysemitycznie nastawionych: w regionie centralnym najmłodszych antysemitów jest zaledwie około 4%, podczas gdy w regionie zachodnim – 20%. Są to więc zupełnie różne rzędy wielkości. Podobnie w regionie wschodnim najwyższy odsetek postaw antysemitycznych wyniósł 23% w grupie osób w średnim wieku (do 39 lat), wśród najmłodszych respondentów zaś – 6%. 1/4 badanych na Krymie najstarszych i najmłodszych prezentowała postawy antysemityzmu nowoczesnego. Podobny odsetek zdecydowanych antysemitów (24%) mieliśmy w regionie południowym i tutaj wystąpił on wśród najstarszych osób.

Wedle naszych obliczeń dla całej ukraińskiej próby młody wiek jednak sprzyjał odrzuceniu postaw antysemitycznych, czyli im młodszy wiek badanych, tym większy odsetek postaw antysemitycznych: 24% wśród najmłodszych (w wieku 18–24 lata), a tylko 13% wśród najstarszych (powyżej 59. roku życia). Prawidłowość ta – młodszy jako najczęściej nastawieni antysemitycznie – występuje w większości regionów: centralnym, wschodnim, na Krymie. W regionie zachodnim najmłodszy i najstarszy są najczęściej i jednakowo często nastawieni antysemitycznie. Jednak jest jeden zaskakujący wyjątek: Kijów. Otóż w Kijowie najczęściej postawy zdecydowanie antysemityczne prezentują najstarsi badani (powyżej 59. roku życia), gdy tymczasem wśród najmłodszych w naszej próbie nie znalazł się ani jeden zdecydowany antysemita!

To nie koniec osobliwości Kijowa w interesującym nas sensie. Zupełnie inaczej niż w Polsce okazało się, że w wielu regionach odsetki antysemityzmu tradycyjnego, a więc uzasadnianego religijnie, są wyższe niż antysemityzmu nowoczesnego (uzasadnianego ideologicznie). Szczególnie uderza to w Kijowie: wśród najmłodszych najwyższy spośród innych kategorii wiekowych odsetek antysemitów nowoczesnych wyniósł 11%, podczas gdy dla wskaźnika antysemityzmu tradycyjnego „podskoczył” dwukrotnie – do 22%! Tego typu antysemitów w Kijowie w ogóle nie ma w najstarszych kategoriach wiekowych! Analogicznie w regionie centralnym, gdzie – jak zwracałem uwagę – antysemitów typu nowoczesnego jest wśród najmłodszych ledwie około 4%, ale wskaźnik antysemityzmu tradycyjnego osiągnął częstość 21%! W regionie wschodnim i południowym najmłodszy i najstarszy jednakowo czę-

sto – i częściowej niż osoby w innym wieku – przejawiają postawy antysemityzmu tradycyjnego znacznie częściej niż nowoczesnego. Inaczej jest tylko na Krymie, gdzie dominuje – tak jak w Polsce – antysemityzm nowoczesny, a najstarsi najczęściej deklarują postawy antysemityzmu tradycyjnego. Taka sama jak w Polsce zależność zachodzi dla regionu zachodniego: najstarsi najczęściej deklarują tego typu postawy, najmłodszy – najrzadziej, choć ich odsetek jest wyższy niż w Polsce i wyższy niż deklaracje antysemityzmu nowoczesnego (wśród najmłodszych 25% tradycyjnego wobec 20% nowoczesnego).

Płyną z tego bardzo proste wnioski: okazuje się, że wiek weale nie jest jednoznacznym wyróżnikiem ani częstości, ani typu deklarowanych postaw antysemitycznych. Co więcej, w różnych częściach Ukrainy może dawać różne uwarunkowania. Nie ulega jednak wątpliwości, że na ogół młodość sprzyja przyjmowaniu postaw antysemityzmu nowoczesnego za wyjątkiem Kijowa, gdzie starszy wiek, zwłaszcza 59 lat i więcej sprzyja takim postawom. Ale wniosek ten nie jest już prawdziwy dla postaw antysemityzmu tradycyjnego.

I tutaj wyraźnie, po drugie, musimy stwierdzić, że w wielu częściach Ukrainy antysemityzm tradycyjny odgrywa znacznie większą rolę niż nowoczesny i dotyczy to bynajmniej nie tylko starszych, czy najstarszych obywateli, ale nade wszystko młodych, którzy nieraz częściej wykazują religijnie uzasadniane antysemityczne postawy niż osoby starsze. Być może wiąże się to z odrodzeniem się życia religijnego na Ukrainie, ale wtedy świadczyłoby też o tym, że powrót do wiary jest zarazem powrotem do dawnych stereotypów i przekonań, także – antysemitycznych. Postaramy się zaraz sprawdzić ten wniosek.

Analiza sugeruje, że we wszystkich kategoriach wieku osoby, które określiły się jako *katolicy* (rzymskiego wyznania) uderzająco częściej deklarowały postawy zdecydowanie antysemityczne i to szczególnie w młodszych kategoriach wiekowych (katolicy w wieku 18–24 oraz 25–39 lat deklarowali antysemityzm nowoczesny z częstością 67%, podczas gdy przedstawiciele innych wyznań w tych grupach wiekowych najwyżej – 11% i 22%; wśród osób starszych odsetek antysemitów katolików zbliżał się bardziej do odsetka grekokatolików lub prawosławnych; odsetki były różne dla różnych kategorii wiekowych, więc czasem było więcej antysemitów wśród grekokatolików, a czasem – prawosławnych). Oczywiście fakt, iż niektóre kategorie były mało liczne i w związku z tym większą częstość częściowych zależności nie była istotna statystycznie, znacznie osłabia wnioski, niemniej jednak zależności

tworzą bardzo konsekwentny wzór: nie tylko najczęściej antysemityczne postawy obu typów deklarują częścię katolicy (w tym szczególnie młodzie!), ale zarazem albo w ogóle, albo wyraźnie rzadziej prezentują postawy przeciwnie antysemityzmowi, nazwane tu anty-antysemitykami. W katolickiej Polsce mamy do czynienia w niektórych przypadkach z wyraźną *polaryzacją postaw*, również wśród wyznawców. Na Ukrainie wydaje się, że katolicyzm sprzyja prezentowaniu postaw antysemitycznych, a młody wiek katolików szczególnie temu sprzyja. Ciekawe również, że stosunkowo najczęściej deklarują takie postawy (zwłaszcza antysemityzmu tradycyjnego) osoby, które określiły się jako *chrześcijanie*. Natomiast najmlodszy niewierzący najczęściej są wśród przejawiających postawy anty-antysemityzmu obu rodzajów.

Deklaracja głębokiej wiary zupełnie analogicznie jak w Polsce podnosi prawdopodobieństwo deklaracji antysemitycznych i to dla obu wskazników, zwłaszcza, co oczywiste, antysemityzmu tradycyjnego. Identyfikacja się sprawa z praktykami: regularnie uczęszczającą na nabożeństwa częścię deklarują postawy antysemityczne. Ta prawidłowość powtarza się przy wszystkich wyznaniach, szczególnie tych najczystszych na Ukrainie, czyli wśród prawosławnych, katolików oraz grekokatolików. Jednak dla katolików i grekokatolików współczynnik zależności Eta osiąga bardzo wysokie wartości: odpowiednio 0,654 oraz 0,435. Korespondować z tym jednak mogą współczynniki dla wyznawców Prawosławnego Patriarchatu Kijowskiego – eta wynosi 0,354 i jest znacząco wyższa niż dla innych prawosławnych, co potwierdzałoby szczególnie nasilenie się postaw antysemitycznych w Kijowie. Mamy więc podobną zależność jak w Polsce: deklaracja głębokiej wiary podnosi wyraźnie prawdopodobieństwo deklaracji antysemitycznych obu typów, szczególnie dla katolików, ale także dla grekokatolików i należących do Patriarchatu Kijowskiego, a więc wszędzie tam, gdzie – jak można sądzić – uczucia religijne są powiązane z uczuciami narodowymi. Deklaracje antysemityczne wyznawców cerkwi moskiewskiej są znacznie rzadsze, choć tam także istnieje wspomniana prawidłowość.

Jeśli chodzi o inne uwarunkowania, to najwyraźniej **zła ocena własnej sytuacji materialnej** sprzyja częstszym deklaracjom antysemityzmu nowoczesnego⁴⁷, ale nie dotyczy to antysemityzmu tradycyjnego. Zależność odwrotna (między oceną sytuacji materialnej a anty-antyse-

⁴⁷ Zależność jest istotna statystycznie, $p = 0,018$.

mickimi deklaracjami) nie jest symetryczna, chociaż najbogatsi najczęściej deklarują anty-antysemityczne postawy.

Co do **wykształcenia**, to sytuacja na Ukrainie wygląda podobnie jak w Polsce jedynie, jeśli chodzi o uwarunkowanie postaw antysemityzmu tradycyjnego: im wyższy poziom wykształcenia, tym mniej deklaracji antysemitycznych oraz tym częstsze deklaracje anty-antysemityczne. Natomiast deklaracje antysemityzmu nowoczesnego najczęściej zdarzają się wśród osób o wykształceniu średnim technicznym, ale też jest to kategoria najbardziej spolaryzowana, bowiem również najczęstsze są tu deklaracje anty-antysemityczne. Co ciekawe, osoby o najwyższym wykształceniu weale nie są najbardziej odporne i niechętnie antysemityzmowi: anty-antysemitów jest prawie tyle samo co wśród osób z wykształceniem podstawowym, a antysemitów nowoczesnych jest tyle samo w obu grupach o najwyższym i najniższym wykształceniu (tabela 34 i 35).

Podsumowując ten krótki przegląd uwarunkowań antysemitycznych postaw na Ukrainie należy podkreślić, po pierwsze, znaczenie **regionu zamieszkania**. Poszczególne części Ukrainy zdają się istotnie różnić w nastawieniu do Żydów i są to różnice bez porównania istotniejsze i znaczące niż w Polsce (np. związane jeszcze z obszarami dawnych zabiorów). Niektóre duże obszary Ukrainy (zwłaszcza region wschodni) charakteryzują się niskim poziomem rozpowszechnienia postaw antysemitycznych, także wyraźnie niższym niż w Polsce. Ale dlatego okazuje się, że porównanie Polski i Ukrainy jest o wiele bardziej złożone. Odsetki antysemityzmu na niektórych obszarach Ukrainy (region zachodni, centralny, ale też Krym) całkiem korespondują z danymi z Polski. Co więcej, najbardziej zaskakującym faktem jest większe rozpowszechnienie w niektórych częściach kraju postaw antysemityzmu tradycyjnego, uzasadnianego religijnie i to nawet w stołecznym Kijowie! Po drugie, antysemityzm, w tym właśnie szczególnie tradycyjny, jest znacznie częstszy wśród najmłodszych, zupełnie inaczej niż w Polsce. Po trzecie – podobnie, choć znacznie silniej niż w Polsce, religijność generalnie sprzyja deklaracjom antysemitycznym, ale jest to szczególnie widoczne u osób wyznania rzymskokatolickiego.

Wreszcie, Ukraina różni się wyraźnie od Polski co do znaczenia poziomu wykształcenia dla dynamiki postaw antysemitycznych. Wykształcenie działa na Ukrainie znacznie mniej jednoznacznie i bynajmniej nie jest czynnikiem eliminującym deklaracje niechęci do Żydów. Jednakże widać też pewne wspólne prawidłowości, jak choćby fakt, iż wyższe wykształcenie sprzyja jednak postawom anty-antysemitycznym.

ROZDZIAŁ 2

ZNACZENIE I OBRAZ ŻYDÓW
ORAZ AKTUALNYCH STOSUNKÓW POLSKO-ŻYDOWSKICH

Przedmiotem naszego zainteresowania będą zagadnienia, które nie zostały wyodrębnione w opracowaniu badania z roku 1992, chociaż część tej problematyki znalazła się w różnych sekcjach i raportu, i książki, która na jego podstawie powstała. Wydaje nam się jednak obecnie, że warto zobaczyć, jak Polacy widzą dawną i teraźniejszą obecność Żydów w naszej rzeczywistości. W tym rozdziale nie chodzi nam o symboliczny obraz Żyda ani też o stereotypy na temat Żydów i żydów, bo to osobny przedmiot naszego zainteresowania i osobny fragment opracowania. To, co nas tutaj interesuje, to przegląd odpowiedzi na szereg pytań – które zadaliśmy i w ankiecie przed 10 laty i w obecnej – o znaczenie obecności społeczności żydowskiej w Polsce. Pytania dotyczą zarówno tradycji i pamiętek po tak licznej mniejszości żydowskiej w przedwojennej Polsce, jak i znaczenia obecności Żydów w dzisiejszym państwie i społeczeństwie. Część z tych pytań włączona jest zresztą do zagadnienia antysemityzmu, bo to przecież antysemici widzą bez porównania więcej Żydów wokół siebie i – oczywiście – skłonni są im przypisywać szczególnie duże znaczenie¹.

Ale w tym rozdziale interesować nas też będą takie zagadnienia, jak ocena stosunków polsko-żydowskich w historii (zresztą na tle innych, ważnych w historii Polski narodów) oraz obecnie, a także zagadnienie,

¹ W poprzednim badaniu z 1992 roku okazało się, że zadeklarowani antysemici uznawali, iż w Polsce żyje obecnie więcej Żydów, niż mówili ludzie niedeklarujący antysemickich poglądów. A. Sulek wykonał podobną analizę na innym materiale empirycznym, dochodząc do tych samych wniosków. Por. A. Sulek, *Ilu jest w Polsce Żydów? Eksperymentalne studium wpływu skali na odpowiedzi ankietowe*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2001.

Tabela 35. Wykształcenie a deklaracje antysemityzmu tradycyjnego (Ukraina, 2003)

Wykształcenie	Antysemityzm tradycyjny		Anty-antysemityzm		N	%	Srednie techniczne	Wyzsze (i niepełne wyzsze)
	0 – brak antysemityzmu	2 – zdecydowany antysemityzm	0 – brak anty-antysemityzmu	2 – zdecydowany anty-antysemityzm				
Podstawowe	157	54,5	63	21,9	159	55,2	52	18,1
Srednie	207	54,8	60	15,9	212	56,1	69	18,3
Srednie techniczne	126	63,3	35	17,6	98	49,2	52	26,1
Wyzsze (i niepełne wyzsze)	94	69,6	14	10,4	55	40,7	39	28,9

p = 0,002

Tabela 34. Wykształcenie a deklaracje antysemityzmu nowoczesnego (Ukraina, 2003)

Wykształcenie	Antysemityzm nowoczesny		Anty-antysemityzm		N	%	Srednie techniczne	Wyzsze (i niepełne wyzsze)
	0 – brak antysemityzmu	4 – zdecydowany antysemityzm	0 – brak anty-antysemityzmu	4 – zdecydowany anty-antysemityzm				
Podstawowe	131	45,5	53	18,4	142	49,3	40	13,9
Srednie	154	40,7	67	17,7	146	38,6	66	17,5
Srednie techniczne	68	34,2	42	21,1	79	39,7	42	21,1
Wyzsze (i niepełne wyzsze)	36	26,7	25	18,5	50	37,0	21	15,6

p = 0,009

p = 0,018